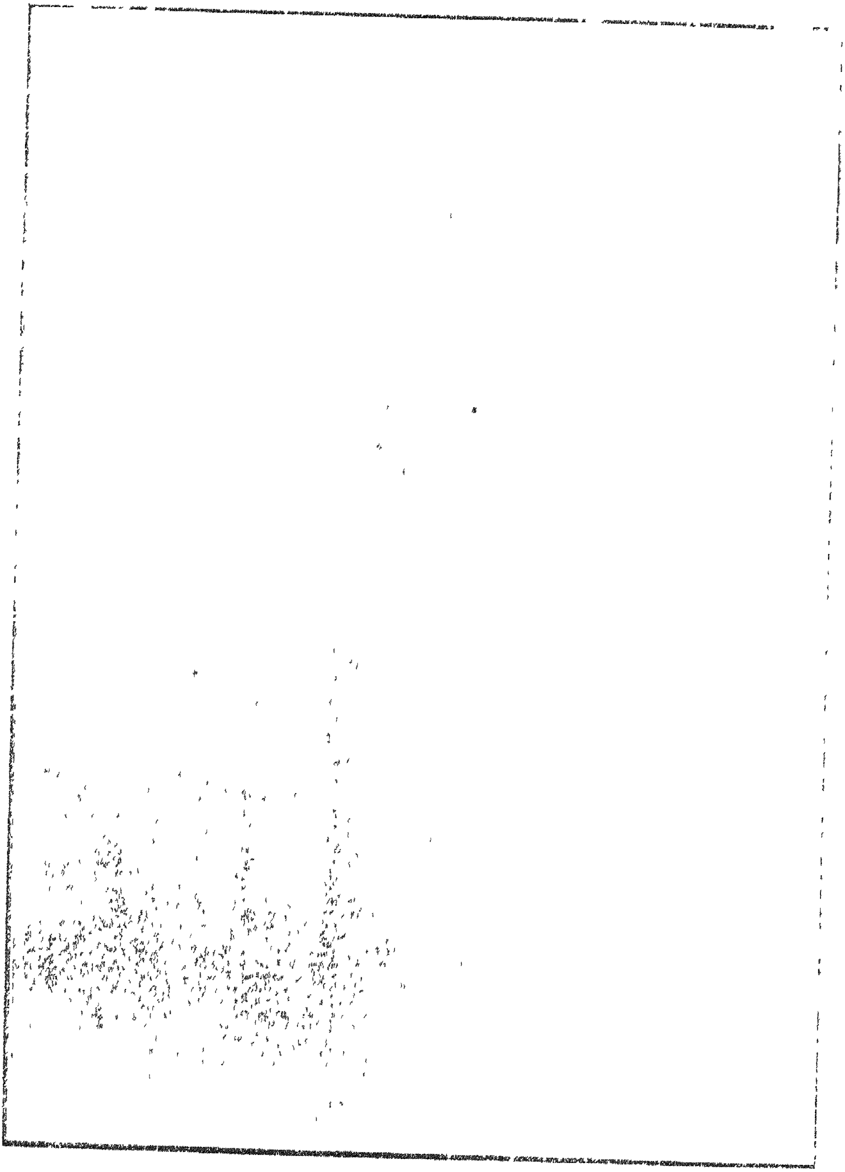
صحیفۃ التکوین

محمد ناصر الملک
(ہز ہائینس والئے چترال)

جناب ہز ہائینس محمد ناصر الملک صاحب مہتر آف چترال

احسن التحقیق فی مباحث التخلیق

المسمی بہ

صحیفۃ التکوین

مصنفہ

محمد ناصر الملک

(ہز ہائی نس والی چترال)

پبلشر- محمد نصیر ہمایوں بی اے ریلوے روڈ لاہور

مجلد تین روپے

قیمت دو روپے آٹھ آنے

تعارف

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِؕ
وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدِنِ النَّبِیِّ الصَّادِقِ الْاَمِیْنِؕ
وَعَلٰی اٰلِہٖ وَصَحْبِہٖ اَجْمَعِیْنَؕ **امّا بعد** بر ناظرینِ کرام صحیفہ ہذا واضح باد کہ باعثِ تسطیر و نظم آن کدام مقصد بلند آہنگ نبود مصنّف بے بضاعتی و کم مایگی خود را کماحقہٗ محسوس مے کند۔ زیرا کہ نہ عالمِ علوم دینیہ است نہ ماہرِ السنہ یا واقفِ اسرارِ فلسفیہ۔ پس ممکن نیست کہ داعیۂ عُجب و کبر یا در خاطرش خطور کند و یا دعویٰ کمال از کسے کہ بہ تقصیرِ خود معترف است ظہور نماید وجہ تسوید این اوراق

می نمایم ـــ

لله الحمد هر آن چیز که خاطر می خواست — آخر آمد ز پس پردهٔ تقدیر پدید

مصنف صحیفه را چون بے بضاعتی خود به دریوزهٔ اصطلاحات مجبور ساخت استمداد
از ناظم مکتبهٔ علمیه مشرقیه دار العلوم سرحد جناب استاد مولوی عبد الرحیم نمود و امدادے
کافی و شافی یافت صحیفه هذا را علامه مشرقی نیز در ۱۹۳۲ء به غور ملاحظه فرموده اند و
در بعض مسائل علم الحیات مشورهٔ اصلاح هم داده سعی مصنف را بنظر استحسان دیده اند ـ
بعضے از دوستان می پندارند که منتهائے مقصد از تصنیف این رساله تطبیق
مسائل قرآنیه با نظریات جدیدهٔ فلسفیه است و بر همین زعم خود این اعتراض را مبنی میکنند
که نظریات جدیده هنوز بپایهٔ ثبوت نرسیده ـ اندرین صورت آیات قرآنی را
با آن تطبیق دادن و بر آن محمول نمودن قبل از وقت و موجب ضعف در عقاید ملت
خواهد بود ـ حاشا و کلا که کلام پاک حق سبحانه و تعالیٰ محتاج تطبیق باشد ـ ممکن
نیست که کدام مسلمان که ایمان بر حقانیت قرآن داشته باشد این اندیشهٔ فاسد را در

این کہ از زمانِ طالب علمی شوق تحقیق متعلق مباحثِ ارتقا دامنگیر خاطر داشتم
چنانچہ در ۱۹۲۳ء این مسئلہ را بہ طریق اختصار در سی و پنج ابیات منظوم نمودہ بودم
بعد فراغت از تعلیم نیز در مطالعہ این نظریہ بتوربہ ظہور نیامد۔ بلکہ در حین تلاوت
کلام مجید آیتے را کہ مفہوم آن موافق این نظریہ بنظرم می آمد نوشتہ نگاہ میداشتم۔
در اوائل ۱۹۲۷ء ہنگامے کہ بغرض تحصیل تربیتِ عسکری در دہلی مقیم بودم
شغف از دیاد پذیرفتہ برآنم آورد کہ نظریۂ مذکورہ را قدری بہ تفصیل حلّہ نظم پوشانم
و در عرصۂ شش ماہ یک سالۂ منظوم مشتمل بر یک ہزار و دو صد ابیات بر منصّۂ شہود
جلوہ گر گردید۔ درین اثنا برائے چند روز اتفاق در لاہور افتاد و بعضے احباب و
اکابر فضلا مثل سر محمد اقبال مضامینِ کتاب را مکمل تصوّر فرمودہ لہذا از ۱۹۲۸ء
تا حال کہ ۱۹۳۶ء است بمطالعۂ جدید ترین کتب متعلق این مباحث اشتغال
ورزیدم و ہر یک مسئلہ را کہ اہم دانستم جزوِ این صحیفہ نمودم چنانچہ امروز چیزے کہ
پیش نظرم بودہ بعد از جد و جہدِ کامل بعد از مدت دہ سال ہدیۂ قارئینِ کرام

اگر با این اعتذار هم فرمان برسد

ترسم که همی رانی زورق به سراب اندر　　زادی به حجاب اندر میری به حجاب اندر

در جواب گویم آمنّا و صدّقنا - حقیقت الحقائق وراء الوراء است که از نظر ظاهر بین محجوب است و محجوب خواهد ماند امّا درباره مشاهدات عالم مادی عرض خواهم نمود.

من سرّ رازی را از دیده فرو شستم　　اسرار جهان دیدم پنهان به کتاب اندر

اگر علامهٔ مسیحی مثل آلبورلاج یک آیت توراة را بزعم خود با فلسفهٔ جدیده تطبیق داده می توان گفت که معرکهٔ مذهب و حکمت مبدل به مصالحت و مسالمت گردید. چرا مایان ازین خوش محروم باشیم و با این همه شواهد آیات بینات اظهار حقیقت نکنیم و نائرهٔ فتنهٔ اختلاف مذهب و حکمت را فرو نشانیم؟

قرآن مجید به اعتقاد جمله مسلمانان کلام قدیم حضرت رب العلمین است که تا قیامت غیر مبدّل خواهد ماند و إِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ پیشینیان

دل خود یک لمحه هم جائے دهد حقیقت این که فلسفهٔ حکما را خواه قدیم باشد یا جدید فخر بر آن است که احیاناً بعض نظریات آن مطابق ارشاد حق سبحانهٔ و تعالیٰ باشد ـ

ما ان مدحت محمداً بمقالتی   لکن مدحت مقالتی بمحمد

لیکن کسی که جویائے معارف قرآنی است و با مسائلِ فلسفه نیز شغف دارد ـ اگر درمیان هر دو تطابق می بیند جرمش چیست و اگر معانی تنزیل بغیر تاویل با یک مسئلهٔ فلسفیه توافق بپذیرد در اخفائے آن فائده یعنی چه ؟ من نیز چون این مطابقت را مشاهده نمودم شرح آن کردم و به سلک نظم در کشیدم که طلاب علم و عامهٔ مسلمین بغیر از کراهت قلبی تحقیقاتِ جدیده را قبول نمایند و تنفر حقایق را از خود دُور سازند ـ

در سنین ماضیه حال افرادِ جلیل القدر و عظیم المنزلت مثل سر سید و مفتی محمد عبدهٔ و علامه طنطاوی همچون تطابق را معلوم نموده اظهار آن را مفید دانسته اند و به اشاعت آن کوشیده ـ

نه من تنها درین خمخانه مستم   ازین مے همچو من بسیار شد مست

الحاصل علم انسانی هیچ گاه با علم سبحانی جل شانه برابری نتواند نمود - و بناء علی هذا بعض اسرار قرآنی تا قیامت از فهم نوع انسانی بالاتر خواهد ماند - وَمَآ أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ؕ

تو درون غار گشته مبتلا　　　مقصدت بیرون ز اقطار سماء
هست قرآن ریسمانی زان طرف　　　اگر گرفتی این سرش را لا تخف

بعضی از ناصحانِ نکته چین چنین میفرمایند که در نظم خود الفاظ عربیه بکثرت استعمال نموده‌اید - که فارسی جدید ایران حمل آن اثقال نتواند کرد - التماس احقر این است که فارسی اختصاصی به ایران ندارد بلکه اکثر افصاح ماوراء النهر و بدخشان و افغانستان به آن تکلم میکنند و فارسی در بلاد هندوستان هم ازین ممالک شیوع یافته نه که از ایران - فارسی هندوستان همان لغت اهل ماوراء النهر و بدخشان و افغانستان است که از عهد سلطان محمود غزنوی تا عصر بابری در خطه هندوستان نفوذ و شیوع داشت پس اگر التزام لغت ایران کرده شود چندان حرج نخواهد بود - اصطلاحات

راست فرمودہ اند ؎

جمیع العلم فی القرآن لکن　　تقاصر عنه افہام الرجال

ونیز گفتہ اند کہ معنئ ہر لفظ از قرآن مجید در ہفتاد پردہ محجوب و مستور است و ہر پردہ کہ ازان وا شود معنے جدید ہویدا مے شود کہ بالفاظِ دیگر ظہورِ نور است بخیالِ احقر اگر فخر الدین رازی حکمتِ یونان را بہ قرآن دید خوب کرد و اگر طنطاوی فلسفۂ جدیدہ و حقائقِ سائنس را در قرآن یافت کارے مرغوب کرد حقایق قرآنیہ بالاتر از ہمہ است۔ قرآن مجید یک آئینہ ایست کہ مردم ہر عصر حسب استعداد خود تا بہ حدِ کمال کہ منتہائے علوم مروّجۂ آن عصر است صورتِ کمالِ خود را در آن مشاہدہ می توانند نمود۔ و اگر بالفرض بقائے این دنیا ملیون ہا سال باشد انکشافِ حقائق در علوم مادیہ ہمچنان با معارفِ قرآنیہ دوش بدوش خواہد رفت ؎

ہست قرآن سر بسر گفتارِ حق　　نیز عالم جملگی کردارِ حق
کے بود کردار و گفتارِ خدا　　ہمچو قولِ ما ز فعلِ ما جدا

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

دیباچہ

چہ خوش گفتہ است دانائے سخندان ۔۔۔ کہ رحمت باد بر روحش فراوان
خدا در انتظارِ حمدِ ما نیست ۔۔۔ محمد چشم در راہِ ثنا نیست
محمد حامدِ حمدِ خدا بس ۔۔۔ خُدا مدّاحِ شانِ مصطفےٰ بس
چہ زیبد جرأتِ مخلوقِ لاشئے ۔۔۔ بہ حمدِ کردگارِ خالقِ حے
بہ کنہِ ذاتِ او ادراک را راہ ۔۔۔ نباشد ہیچ گاہے قصّہ کوتاہ
بجو اے دل تو اندر نفس و آفاق ۔۔۔ برائے زہرِ جہلِ خویش تریاق

علمیہ را در عربی توان جست - نہ در ژند و اوستائے زردشت البتہ بنا بر ضرورت
اگر کدام الفاظِ غریبہ یا ترکیبِ غیر مانوس استعمال شدہ باشد امید از ناظرین
کرام این کہ عفو و اغماض را کار خواہند فرمود بر مقولۂ صادقہ خذ ما صفا
دع ما کدر عمل خواہند نمود ؎

آدمی از سہو و خطا پاک نیست — آب روان بے خس و خاشاک نیست

بر فصل این صحیفہ را تبرکاً آغاز بیک آیت از آیاتِ کلام مجید کردہ ام
و در آخر ہر دو حصص این صحیفہ یک تتمہ نوشتہ ام کہ تطبیق مسائلِ جدیدہ
با آیاتِ مقدسۂ کلام مجید دران مندرج است ؎

شد ز تائیدِ اللہ العالمین
بینِ عقل و نقل تطبیقِ چنین

محمد ناصر الملک

صحیفۃ التکوین

زسرِّ نفس آگاهی ندارم
به آن ایوانِ عالی نیست بارم

کنم یک مختصر بخشی ز عالم

به صدق و کذبِ آن الله اعلم

صحیفۃ التکوین

افتتاحیہ

مشتمل بر دو فصول

۱۔ فصل اول۔ در بیان ترقّی علومِ عقلیہ در زمانۂ حال و انکشافات عدیدۂ جدیدہ و سبب تالیفِ کتاب۔

۲۔ فصل دویم۔ در بحثِ نظامِ انجم و رویاءِ حضرت محمد مصطفٰی صلّی اللہ علیہ و آلہ وسلّم دران بارہ۔

فہرستِ مضامین

فصلِ اوّل

دربیان ترقی علومِ عقلیہ و انکشافاتِ عدیدۂ جدیدہ در زمانۂ حال و سببِ تالیفِ کتاب

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ [1]

بودم اندر فکرِ آغازِ کتاب — از رجا و یاس در دل پیچ و تاب

زیرِ نخلستانِ بیدائی[2] خیال — پیشم آمد حافظِ شیریں مقال

---

[1] میدہد دانش ہر کہ را خواہد۔ و ہر کہ دادہ شد او را دانش پس ہر آئینہ دادہ شد او را نیکوئی بسیار و پند پذیر نمی شوند مگر خداوندانِ خرد۔ (تفسیر حسینی)

[2] بیدا بمعنی صحرا۔

سخن از مطرب و مے گوی و راز دہر کمتر جو
کہ کس نکشود و نکشاید بحکمت این معمّا را

منتظر بونصر[1] هست و بوعلی[2] — که شود این شمعِ هیئت منجلی

روحِ ایران شهری[3] از فرطِ سرور — در قصورِ جنت افگند است شور

مرشدِ رومی[4] امامِ معنوی — مر ترا داد از فنِ وزنِ مثنوی

مردِ مومن را برائے معرفت — رَبِّ زِدْنِیْ عِلْمًا[5] شد مرحمت

نیست نومیدی صراطِ مستقیم — هست فَوْقَ[6] کُلِّ ذِیْ عِلْمٍ عَلِیْم

مطلبِ تو کشفِ اسرار است و بس — رهبرِ تو فکرِ طرار است و بس

تو نداری ذوقِ شعر و شاعری — که کنی وصفِ بتانِ آذری

قولِ دانایان تو بس اندر کتاب — باز گو وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالصَّوَاب

علمِ کنهِ[7] این حقائق بالکمال — کس ندارد غیرِ ربِّ ذوالجلال

سه ۱ ابونصر فارابی حکیم مشهور — سه ۲ شیخ ابوعلی سینا

سه ۳ حکیم ایران شهری که او را استاد اربابِ هیولی میگفتند — سه ۴ مولانائے رومی مصنفِ مثنوی۔

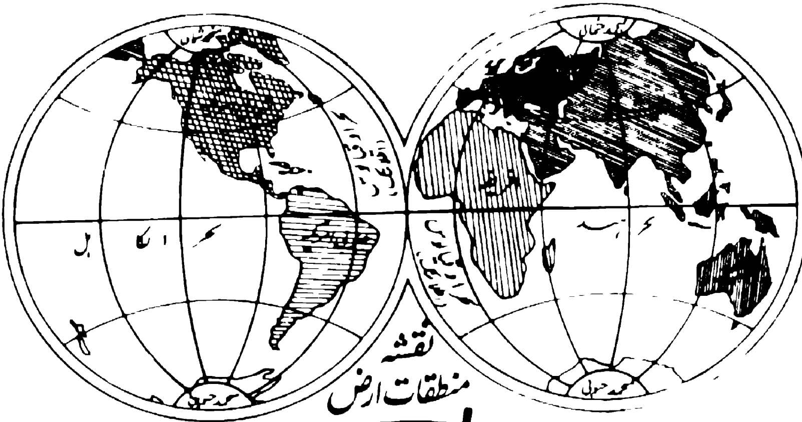
سه ۵ رب زدنی علما۔ اے پروردگار من زیاده کن علم مرا۔

سه ۶ فوق کل ذی علم علیم بالاے هر داننده داننده تر است — سه ۷ کنه یعنی حقیقت

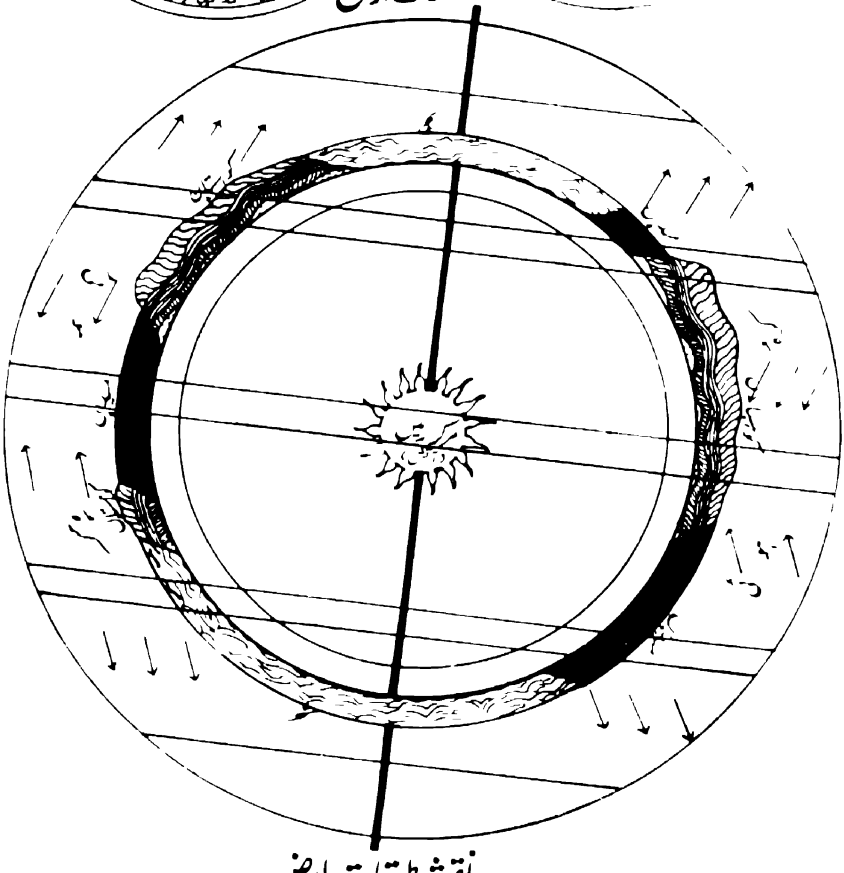
شمعِ جمعِ نخلبندانِ کلام | اہلِ دل را شعرِ او شربِ مدام
گفت بشنو پندِ پیرانِ کہن | بس کن از رازِ فلک گفتن سخن
حل نگردد این معما از عقول | سعی و جہدت رایگان است و فضول
نیست[1] کس رہبر ترا در این طریق | بیہدہ ضائع مکن فکرِ دقیق
از نے و مطرب سرودن شاعری است | در دو چشمِ سادہ رویاں ساحری است
دردِ سر آرد نعت کردہات | از لبِ ساقی بجو آبِ حیات
من ز پندِ حافظِ عالی جناب | کردہ ترکِ عزم چوں رفتم بخواب
ناگہاں آمد سروشے[2] از سما | روئے گیتی شد ز نورش پُر ضیا
گفت تا کے از حقائق نا تسلی | باعثِ صد ذلت است این کاہلی
من ز اہلِ جنت آوردم پیام | از غزالی[3] نیز از رازی[4] سلام

---

[1] یعنی پیش از تو در شعرِ پارسی کسی این بحث را ننوشتہ۔
[2] سروش بمعنی فرشتہ
[3] حجۃ الاسلام امام محمد غزالی رح
[4] امام فخر الدین رازی رحمہ

نقشہ منطقات ارض

نقشہ طبقاتِ ارض

هست جزوِ اعظمِ امرِ خدا — تا کنوں از درک[1] ما در اختفا

عالمِ حق بحرِ ناپیدا کنار — علمِ ما را کمتر از قطره شمار

راست گفت آں حافظِ صاحب هنر — کس نداند رازِ خلقت سر بسر

مطلبِ شعرش اگر باشد چنان — شکلِ دنیا را معمّائے بدان

اندریں جا نیز معذورش بدار — هر زمانے را دگر باشد عیار[2]

علمِ ارض آں وقت چوں این دم نبود — یک معمّا شکلِ سطحش مے نمود

ملکِ امریکا دگر روئے جهان — بود ناپیدا به نزدِ مردمان

ایں عقیده داشت جا اندر قلوب — زیستن نتوان ز خط[3] سمتِ جنوب

ز استوا تا روس شرقاً تا به چین — ربعِ مسکون است نامِ این زمین

علمِ ما در این وطن محدود بود — راهِ ما بیرون ازین مسدود بود

---

[1] درک یعنی فهم — [2] عیار اندازه

[3] بعضی قدما را عقیده این بود که در جنوب خطِ استوا زیستن انسان محال است۔

لیک بر قولش نبودی گوش کس | می سرود از رای خود هر بوالهوس
گفت آن یک ارض باشد پهن[1] دشت | وان دگر تردید او را مینوشت
بی ستون گفت آسمان را کبریا | زد ستون[2] از قاف زیرش قوم ما
کس نمی بست از سر همت کمر | تا کند گرد زمین خود سفر
گفتگو اندر محافل داشتند | قوم را از کار غافل داشتند
از پیاپی آمد صبح و مسا | از حرور سیف و از برد شتا
اهل فکرت را تحیر بار بود | همت عامی درین راه خوار بود
قصهٔ تخلیق دنیا همچنین | کس نمی فهمید آغاز زمین
داشت گر این علم را مرد حکیم | بودش از اظهار آن صد ترس و بیم
نار بطن[3] ارض نا معلوم بود | علم ما در بحث این معدوم بود

[1] پهن بمعنی فراخ ۔ [2] در انیس الواعظین و ارشاد الطالبین غیره این قسم مسایل دیده می شود
[3] این یکی از مسایل مسلمهٔ حکیمان زمانه است که جوف ارض پر از معادن گداخته میدانند۔

شهریاران از سرِ ذوقِ حروب — علم و فن را کرد زائل از قلوب
خونِ مردم را حلال انگاشتند — دین را افسانها پنداشتند
گشت گم در غلغلِ آوائے کوس — رازِ حق جستن ز آفاق و نفوس
حکمتِ نورستهٔ اسلامیان — شد غریقِ شورشِ غوغائیان
جهل و نادانی بیک سو رخنه کرد — گشت اهل الرائے بر زنبیده مرد
شرح و تفسیرِ کلام الله را — بر حکایت‌هائے پیشین شد بنا
کانِ حکمت هست قرآنِ مبین — غفلت از آن کرد قومِ مسلمین
از کتابِ حق نجسته رازها — در پئے[1] یونانیان فتیم - ما
علمِ یونان ناقص و ابتر بود — علمِ قرآن کامل و برتر بود
از فلاطون و ارسطو تا بکے — سوخت علمِ کهنه چون خشکیده نے
عقلِ انسان زد به اوجِ علم چنگ — از تگاپوئی جوانانِ فرنگ

[1] حکمائے ابجائے اینکه عقلِ خود را بکار برند تقلید کورانهٔ قیاسات بطلیموس کردند

برزمین تخلیق کوه و اودیه[1] — آبِ دریاها و ریگِ بادیه

نوعِ حیوانات گوناگون رنگ — در بحار انواعِ ماهی و نهنگ

برهوا تجدیف[2] طیرانِ طیور — برزمین این کرمکانِ مار و مور

بیشه و غابات[3] دشت و کوهسار — در بساتین[4] نخلِ خرما و چنار

صورتِ هستی چگونه یافتند — این ردائے[5] زندگی چون بافتند

رازِ خلقِ نوعهائے زندگان[6] — کس نمی فهمید پیش ازین زمان

شمس و سیارات و انجم سربسر — نیز این نزدیکتر جرمِ قمر

هیئتِ جمله زما اندر حجاب — بُود تا بودیم مُحوِ خورد و خواب

برحقائق بحث بس مشکل نمود — حیرت این جا برسرِ حیرت فزود

زانکه ما علم و هنر بگذاشتیم — پرچمِ جهلِ کهن افراشتیم

---

۱ اودیه جمع وادی — ۲ تجدیف پر زدن

۳ غابات جمع غابه یعنی بیشه — ۴ بساتین جمع بستان

۵ ردا چادر — ۶ یعنی کس نمیدانست که انواع مختلفه حیوانات چه طور صُوَرِ موجوده را پذیرفتند

از کرورِ بیست کم کُن در شمار ‏ بیست و نه لک نیز شصت و هفت هزار

منقسم دان این همه را سر بسر ‏ چار سُو در قطعهائے بحر و بر

هست با سبعین الوف اندر بحُور ‏ نوزده لک هم چهار و دَهْ کرُور

رقبهٔ اقطاعِ خشکی یاد دار ‏ پنج کرور و نیم شصت و سه هزار

هست بست و هفت و نصفِ لک ازین ‏ غرق زیرِ ثلجِ قطبینِ زمین

مبتدی داند که هست آب و هوا ‏ مختلف در منطقاتِ ارضِ ما

استوا[۱] دارد بهاران جمله سال ‏ برف[۲] دائم در جنوب و در شمال

شام[۳] در امریکه باشد صبحِ ما ‏ صیف[۴] ما سوئے جنوب آرد شتا

بطنِ دنیا دارد از بس احتدام ‏ سنگ و آهن یابد آنجا انهمام

---

[۱] در ممالکی که زیرِ خطِ استوا اند همواره موسم و طُولِ روز و شب یکسان میباشد۔

[۲] قطبِ شمالی و قطبِ جنوبی همواره یخ بسته و منجمد اند

[۳] شبِ ما روزِ امریکا و روزِ امریکا شب ماست۔

[۴] هرگاه در شمال خط استوا موسم گرما باشد در جنوب آن زمستان می شود۔

رازِ گیتی جملہ را معلوم شد — شکل چون گویش بما مفہوم شد
ہست[1] معلوماتِ عامِ ہر کسے — بیشتر اکنون ز فارابی بسے
زانچہ[2] فہمیدے فلاطون اندکی — شرح آن داند بمکتب طفلکی
مردمان رفتند بر گردِ زمین — شد ہویدا رازِ شکلِ سطحِ این
شاہدانِ این کہ افگندیم بن — گویم از پیمائشِ دنیا سخن
از محیطِ[3] ارض گفتہ نکتہ سنج — ہست یکصد کم الوفِ بیست و پنج
در حسابِ میل قطرش[4] آمدہ — ہفت ہزار و نہ صد و ہم شانزدہ
از کہی پیمائشِ سطحِ جہان — یک مربع میل را معیار دان

۱ و ۲ علمِ ارض فی زمانہ ترقی بے اندازہ نمودہ و مطلب این اشعار از جملہ علوم نیست۔
۳ محیطِ ارض بیست و چار ہزار و نہصد میل است۔
۴ قطرِ ارض ہفت ہزار نہصد و شانزدہ میل۔ رقبۂ ارض نوزدہ کرور و ہفتاد لک و سی و سہ ہزار مربع میل است
و ازین میان چہاردہ کرور و نوزدہ لک ہشتاد ہزار مربع میل در زیر آب است و رقبۂ خشکی پنج کرور
و پنجاہ لک و شصت و سہ ہزار مربع میل است از ہمین حصہ خشکی بیست و ہفت لک و پنجاہ
ہزار مربع میل زیر برفِ قطبین است۔

ما چو کودک گردِ کوئے می دویم | ہمچو ایشان کے بہ منزل پے بریم

او چو طائر رفت در جوِّ فضا | ما بہ کبر و بغض و کینہ مبتلا

بعد عمرے با ہمہ جہدِ عظیم | کشفِ رمزے می کند مردِ حکیم

لیک بحثِ جملہ اسرارِ کہن | ہست در قرآنِ ربانی علن

محو اندر معجزِ قرآنِ حق | می نویسیم در ہمین دو سہ ورق

آنچہ دیدستم بہ قرآنِ کریم | حلِ آن اسرار ادوار[۱] قدیم

علمِ حکمت را بہ قرآن یافتن | لعل را اندر بدخشان یافتن

ہست کارِ عالمانِ نکتہ رس | نے چو من پابستۂ بندِ ہوس

آنچہ میخواہم نوشتن سربسر | شغل بیکاریست نے چیزِ دگر

مقصدِ تسویدِ اوراق است این | نیست جنگِ ارتقا[۲] با علمِ دین

---

۱ ادوار جمع دَور۔

۲ ارتقا خلاصہ مطالب این کہ مسئلۂ ارتقا مخالفِ عقایدِ دینیۂ مسلمانان نیست بلکہ در قرآن مجید جا بجا اشارت بہ این مسئلہ یافتہ مے شود۔

در زبانِ حال یا بد شیخ و شاب
علتِ این جملہ را اندر کتاب

علم اجرامِ فضائے آسمان
نیز بنیش است این زمان از سابقان

دوربین اجرام را نزدیک کرد
سطحِ مہ تردیدِ ہر تشکیک کرد

بنگر اندر دوربینی ماہ را
تا درون پردہ یابی راہ را

کوہ ہا بینی دران و دشت ہا
کان گواہی میدہد بر قولِ ما

نیز جدّ و جہدِ دانائے حکیم
حل نمود اسرارِ ادوارِ قدیم

منکشف شد رمز ہائے ارتقا[1]
آنچہ بود از چشمِ ما در اختفا

مغربی[2] در اندلس[3] آموخت فن
پس بران افزود از عقل و فطن

عقدہ ہائے دہر را حل کرد او
اختلافِ ما نشد حل در وضو[4]

[1] ارتقا یعنی ترقی موجودات از حالت سادہ اولین بصورِ مختلفہ۔

[2] مغربی اہلِ اروپا۔

[3] اندلس مردم اروپای علم حکمت را در مدارسِ اسلامیہ اندلس آموختند

[4] نعوذ باللہ کہ استحقارِ وضو مراد نیست۔ بلکہ نوحۂ ذہنیت علما است کہ در حلِ مسائل نمی کوشند

در لغت کرد است امدادِ عظیم — اوستادم مولوی عبدالرحیم[۱]
بہرِ تصحیحِ مطالب بیشتر — تذکرہ[۲] میداشتم پیشِ نظر
اخذِ ہر مطلب ز ماخذ میکنم — من فقط تسویدِ کاغذ میکنم
بحثِ مجمل ہست این گفتارِ من — نیست در مقدورِ شرحِ این سخن
دستۂ از خوشہ چینی ہائے من — وائے بر این مختصر کالائے من
قبل از شرح و بیانِ ارتقا — از نجوم و اختران گویم ترا
شد ز بحثِ نجم آغازِ کتاب — پس ہبوطے تا بہ جرثومے[۳] آب
بعد ازان آید صعودے سر بسر — تا بہ دورِ آدمِ والا گہر
جانِ تازہ داد منّتِ خاک را — خم کنم پیشش سرِ افلاک را

---

۱ ناظم مکتبۂ مشرقیۂ اسلامیہ کالج پشاور

۲ تذکرہ مصنفۂ حضرت علامہ مشرقی

۳ جرثوم کہ جمع آن جراثیم است بمعنی حیوان صغیر کہ در خوردبین بنظر مے آید

هست قرآن سربسر گفتارِ حق — نیز عالمها همه کردارِ حق

کے بود کردار و گفتارِ خُدا — همچو قولِ ما ز فعلِ ما جُدا

گویم از تخلیقِ ماده در شروع — میرسانم تا به تفریقِ فروع

ذکرِ هر یک مرحله از ارتقا — در کلامِ حق نمایم مرترا

گفت ما را این همه رازِ نهان — هادیٔ برحق رسُولِ انس و جان

با تو گفتم مدعائے این کتاب — از خُدا خواهم که گردم کامیاب

من ز بس کم علم و نا فهمیده‌ام — خوشهٔ یک نو ز خرمن چیده‌ام

خوشه‌چین از اہلِ دولت کے بود — پیشِ صاحب خرمن اُو لاشے بود

مرد باش و اختراعِ نَو بکن — تو ممان چو من به میدانِ سخن

هم به این میدان نیم من شهسوار — هیچ دعوائے ندارم زینهار

یک کتابے مے نویسم سرسری — تا بیابد مبتدی زان رهبری

اخذ کردم این مضامینِ قشنگ[ل] — از تصانیفِ حکیمانِ فرنگ

ل قشنگ خوشصورت

یاوری جویم ز ربِّ العالمین　　　خالقِ روح و سماوات و زمین

راهِ من مشکل تر است از هفتخوان　　　استعانت یا اله المستعان

بعد بسم الله مجریها به یَم

زَورق افگندم خداوندا کرم

فصلِ دوم

در بحثِ نظامِ انجم و رؤیای حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم در آں بارہ

وَلَوْ اَنَّ مَا فِی الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ وَّالْبَحْرُ یَمُدُّهٗ مِنْ بَعْدِهٖ سَبْعَةُ اَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ كَلِمٰتُ اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ عَزِیْزٌ حَكِیْمٌ[1] (لقمان)

چیست این سقفِ بلند سادہ بسیار نقش
زین معمّا ہیچ دانا در جہان آگاہ نیست

باش در شب محوِ سیرِ آسمان … کن تماشائے طلسمِ اختران

---

[1] و اگر آنچہ در زمین است از درختان قلمہا و دریاہا سیاہی بود۔ زیادہ میکند آنرا بعد از ین دریا ہفت دریائے دیگر بپایان نرسند معلوماتِ خدا۔ ہر آئنہ خدا غالب و باحکمت است (تفسیر حسینی)

باش درشب تو سیر آسمان کن تماشائے طلسم اختران - شمع ہائے بے بہا ہو مشتعل ہر یکے را جائیگاہے مستقل

هست قرآن هم باین سور مضمون — اخذ مطلب کن ز کُلٌّ یَّسْبَحُوْن[1]

ارضِ ما در سلکِ اینان منسلک[2] — در طوافِ شمس هر دم منهمک

شمس دارد جائے در وسطِ نظام — زان نظامِ شمس این را گشت نام

در فضا گردان بہ گردِ آفتاب — نہ ز سیارات بینی در شتاب

آنکه این دُرہائے دانش سفته اند — چار اقرب[3] پنج ابعد گفته اند

گردِ شمس اول عطارد مے دود — بعد ازان نوبت بہ زہرہ مے رسد

ثالث از اجرام اقرب این زمین — زان سپس مریخ آید چارمین

تو عطارد را ز شمسِ ضو فشان — سہ کرور و شصت لک میلش بدان

در حساب میل خواہی قطرِ این — سہ ہزار و سی بود آن بالیقین

---

١ کُلٌّ فِیْ فَلَکٍ یَّسْبَحُوْنَ ہر یکے در فلکی شناوری میکند و ازین لفظ شناوری معلوم شد که قرآن مجید آسمانہا را جامد ندانسته۔

٢ ارضِ ما در سلکِ سیارہائے نظامِ شمسی منسلک است۔

٣ چار اقرب پنج ابعد۔ یعنی چہار سیارہ بہ شمس قریب تراند و پنج سیارہا بعید تر۔

شمع ہا بینی بہ ہر سو مشتعل ‎ ‎ ہر یکے را جایگاہے مستقل

درمیانِ این مصابیحِ[١] منیر ‎ ‎ اختراعِ قدرتِ ربِّ قدیر

چند انجم جانبے بینی روان ‎ ‎ جملگی یک سو مثالِ کاروان

انجمِ ساکن ثوابت نام شان ‎ ‎ انجمِ گردان را تو سیّارہ بخوان

گویدت حافظ نداند ہیچ کس ‎ ‎ این معمّا را کہ مشکل ہست بس

فہمِ ما بازی درین جا باختست ‎ ‎ عقلِ ما این جا سپر انداختست

گرچہ شیرازی بگوید این چنین ‎ ‎ لیک نومیدی بود اِثمٌ مُبین

ربِّ زِدنی علمنا ہر دم بگو ‎ ‎ زانکہ فرماید خدا لا تقنطوا[٢]

از قیاسِ عالمان گویم سخن ‎ ‎ تا کشاید بر تو این رازِ کہن

این ہمہ سیارہ ہائے خوش خرام ‎ ‎ منسلک جملہ بہ سلکِ یک نظام

گردشے دارند گردِ شمسِ ما ‎ ‎ در فضا ہر لحظہ مشغولِ ثنا

---

١ مصابیح جمع مصباح بمعنی چراغ ‎ ‎ ٢ لا تقنطوا مشوید نا امید

بُود شاید در نظام اندر قدیم — اغلباً دیگر یکی جرم عظیم
بر شکست آن جرم از اسباب چند — پاره‌هایش این که می‌بینی نژند
آنکه باشد از سیارک‌ها کلان — پنج صد میل است طولِ قطرِ آن
از خلای پُر سیارک بگذریم — سمت اجرام کلان‌تر بر پریم
پنج دیگر اند سیارهٔ برون — مشتری بعدش زحل تا نفشیون
چُون نهم سیاره دید عین الیقین — بهر او نامی فلاطو شد یقین
در حسابِ میل آمد در بیان — بعد و قطرِ این همه سیارگان
مشتری باشد ز شمس مشتعل — سی و سه لک هم کرورِ هشت و چهل
طولِ قطرِ مشتری را یاد دار — پنج صد هشتاد و شش آمد هزار
بُعدِ خورشید از زحل پیمود گشت — شصت لک باشد کرورِ هشتاد و هشت
کرد چُون دانای هیئت دان شمار — قطرِ آن هفتاد و سه آمد هزار
هفتمین سیاره اورانوس نام — در فضا بعد از زحل دارد مقام

بُعدِ زہرہ چُون حکیمی حل نمود — شش کرور ہفتاد و دو لک میل بُود

طُولِ قطرش با تو گویم در شتاب — ہفت ہزار و ہفصد آمد در حساب

دُوریٔ دُنیا بود اندر شمار — نہ کرور و بست و ہشت لک نہ ہزار

نزدِ دانا بُعدِ مرّیخ آمده — پانزده لک با کرورِ چہارده

کرد چوں تخمین قطرش نکتہ دان — چار الف و دو صد و سی بود آن

بعد از مریخ در وسطِ نظام — یک خلائے پہن را باشد مقام

در حسابِ میل عرضش از شمار — پانزده لک کم کرور و سی و چار

خرد تر سیارگان اندر فضا — جائے خود دارند بینِ این خلا

نامِ آن ہا را سیارک فہم — حال آنہا مختصر کردم رقم

نیمہ مثلِ شہابِ ثاقب اند — چند دیگر با کلان تر تالب اند

ہر یکے دارد مدارِ خویشتن — ہر یکے رقصد بہ تارِ خویشتن

میدہند ایشان بہ اربابِ ہنر — از یکے سیّارِ بشکستہ خبر

غیر ازینہا طایفانِ آفتاب — کوکبِ دُمدار و احجارِ شہاب

بحثِ اینان است در فصلِ دگر — نو بنو نظّارہا را در نگر

گفتمت از جملہ ارکانِ نظام — ہر یکے در گردشِ خود تیز گام

نزد دانایانِ پیشینہ عُہود — مرکزِ افلاکِ سبعہ ارض بُود

یک فلک میداشت ہر نجم روان — ہمچو دولابے بہ گردِ ما دوان

سخت مثلِ آہن و چون شیشہ صاف — گفت آنرا ہر کہ زد از عقل لاف

بر ثوابت[۲] فکر ایشان چون بتاخت — یک فلک بالائے کل افلاک ساخت

---

[۱] (حاشیہ صفحہ گذشتہ)

در قرآن مجید در یک جا خداوند تعالیٰ فرمودہ وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ بتحقیق آفریدیم بالائے شما ہفت راہ ہا و در دیگر جا فرمودہ وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا ط و بنا کردیم بالائے شما ہفت اجسام سخت۔ پس ذوقِ سلیم تواند دانست کہ سبع طرائق برائے سبع شداد ساختہ شدہ اند کہ مراد از آن سیارات و مدار ایشان اند۔

[۲] نزد حکمائے قدیم ثوابت را جائے در فلک الافلاک بُود۔

با کرورِ یک صد و هفتاد و هشت　　بهرِ بُعدش نوزده لک جمع گشت

قطرِ آن نزدِ حکیمِ ذی وقار　　نه صد آمد نیز سی و یک هزار

درمیانِ طائفانِ آفتاب　　نفشیون هشتم بود اندر حساب

دکرهٔ رو هم لکوک هشتاد و چار　　کم کن از سه ارب و بُعدش یاد دار

طولِ قطرِ آن اُلوفِ سه هزار　　بیش از او رانوس آید در شمار

چون ز جهد و سعیِ شخصِ هوشیار　　کرد پیمایش به میلِ ده هزار

از فلاطو تا به مصباحِ فلک　　بود دو صد سی هزار و چار لک

گفت دانا قطرِ آن را سر بسر　　می ندانم از عطارد بیشتر

هست نامعلوم حالش این زمان　　صحّتِ اعداد ناید در گمان

ماه و مریخ و زحل هم مشتری　　با سه دیگر را هر و در برتری

خطِّ سیرِ شان بُود بر گردِ ما　　چُون طبق فوقِ طبق اندر فضا

رمز[1] جرم و راهِ او قرآن کشاد　　بر طرائقِ رفتنِ سبعٌ شداد

[1] اگلے صفحہ پر دیکھو۔

از ثوابت اند کے سازم بیان — تا شوی آگه ز سرِّ اختران

گر تو تعدادِ ثوابت خواستی — گوشِ جان بکشا بگویم راستی

از همه ذرّاتِ ریگ اندر جهان — گفت آنها را فزون تر نکته دان

جملهٔ این ها مثالِ شمسِ ما — بحرِ آتش همگین و شعله زا

هم به قرآن است زینسان اندراج ١ — شمس را مصباح خوانند و سراج

گر ندانستی همین گفتارِ ما — غور کن بر رمزِ زَیَّنَّا السَّمَاءَ

در کلانی قطرِ بعضی را کتاب — گفت میلِ سی کرور اندر حساب

کم ز نه لک میل قرصِ شمسِ ماست — فرق را بنگر برون از فهمِ ماست

آلهٔ مقیاس ٢ بر آنها گُما — درجهٔ گرمی بود تا سه هزار

---

١ در فرقانِ حمید در صفتِ آفتاب گفته وَجَعَلْنَا الشَّمْسَ سِرَاجًا و در باب ستارگان وَ زَیَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْیَا بِمَصَابِیْحَ چونکه سراج و مصباح هر دو چراغ را گویند لهذا شمس و ستارگان را از یک نوع گفته۔

٢ آله مقیاس الحرارت۔

این[۱] همه گرد زمین گردان بدند — بهر ما این جمله سرگردان بدند

نزد ایشان زیست اندر این زمین — بهترین مخلوق رب العالمین

خودپسندی بود در دلها نهان — شمعدان ماست گفتند آسمان

احمد آخر زمان خیر البشر — گفت بسیارند دنیاها دگر

هست هر یک پر ز مخلوق خدا — آدم[۲] و پیغمبر هر یک جدا

چون کسی جویای راز حق نبود — ماند این عقده بر ما ناکشود

قول احمد را نکرده اقتدا — مقتدی گشتند بطلیموس را

شمع حکمت را نه خود افروختیم — این زمان از مغربش آموختیم

گفتم از سیارگان تا اختتام — مے نهم بالا از این منزل دو گام

---

۱ بنا برین عقیدۂ بطلیموس حکیم ناصر خسرو اظهار عقیدۂ فاسدۂ خود را کرده که مراد از عرش الهی زمین است که فرشتگان همه آسمانها گرد آن طواف میکنند۔

۲ در تفاسیر بشرح آیۂ کریمه وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ این حدیث روایت شده فِیْ کُلِّ اَرْضٍ اٰدَمُ کَآدَمِکُمْ وَنُوْحٌ کَنُوْحِکُمْ۔ الخ۔

شکلِ جمعِ این ثوابت رہ حکیم — گفت در صورت چو دولاب[۱] عظیم
در سطبری[۲] نزد اربابِ شعور — ہست مجمع ہشت ہزار از سالِ نور
سالِ نور قطرِ آن سہ صد ہزار — کرده ست تخمین حکیمِ پختہ کار
گر نظام[۳] کہکشان را بنگری — ہست این ہم در خرامِ محوری
در مثالِ این جمع را بر کہکشان — بر اعظم از ثوابت کن گمان
چون جزائر چند مجمع گرد این — مے توانی دید اندر دوربین
البعد شان را ز دولابِ نظام — در ده لک از سالِ نور آمد مقام
آن ہمہ باشند جزوِ کہکشان — تابعانش در خرامِ جاودان
بس مجامع غیر ازین بینی دگر — در فضائے لامکانی منتشر

۱ دولاب بمعنی چرخ — ۲ سطبری در کلفتی

۳ نظامِ شمسی ما جزوے صغیر از اجزائے نظامِ کہکشان است و گرد نظامِ کہکشان تا مسافت دہ لک سالِ نور عناقید و مجامع کہ حصہ کہکشان اند منتشر می باشند و بیرون ازان مثلِ کہکشان دیگر مجامع نیز بسیار اند۔

باز گو اے صاحبِ عین الیقین — منکرِ دوزخ چہ فرماید درین

از زمین تا ثابتِ اقرب بما — چہار سالِ نور شد بُعدِ فضا

اکثرِ آن ہا ز بس باشند دُور — از نظامِ ما ہزاران سال نُور

ہمچنان دارند بُعد از یک دگر — وسعتِ مخلوقِ خالق را نگر

فی دقیقہ سُرعتِ رفتارِ نُور — در حسابِ میل گفتہ ذی شعُور

یک لک و ہشتاد و شش آمد ہزار — نیز سہ صد و بست و شش اندر شمار

تا بہ سالے تو بکن این را حساب — معنیٔ یک سال نوری را بیاب

می دہند از کثرتِ خلقت نشان — شمس[1] ہائے بیکرانِ کہکشان

خواست چُون تعدادِ آنہا ہوشیار — سی ارب دانم کہ تخمین شد شمار

گفتہ اند از کہکشانِ شمسِ ما — جملہ باشد در محیطِ یک فضا

---

[1] نزد حکمائے دُوران کہکشان مجموعۂ شموسِ بیکران است کہ از سببِ بُعدِ مسافت بصورتِ معلومہ جلوہ گری شوند۔

کی رود با علم و حکمت همعنان — ملّتِ فرسودهٔ نصرانیان

رهبرِ کامل محمّد مُصطفیٰ — سر بسر حل کرد این نکته بما

گویمت رویاءِ ختم المرسلین — کاشفِ اسرارِ ربّ العالمین

در شبِ معراج شاهِ دوسرا — دید از امرِ خُدا این ماجرا

اشتران رفتند سوئے در قطار — در حساب افزون ز اعداد و شمار

پَے بہ پَے رفتند از صبحِ ازل — لیک ساقه همچنان پُر بے خَلَل

هر یکے زین اشترانِ بے شمار — داشت بر بالائے پُشتِ خویش بار

تا تماشایش کند شاهِ شهیر — بار یک اشتر بیاوردند زیر

دید خربوزہ اندران صندوق‌ها — هر یکے در حجم چُون دنیائے ما

هر یکے آباد مانندِ زمین — کوهسار و دشت‌ها نیز این چنین

معترض بر این مثنوئے بوالفضول — یاد کن رمزِ عَلٰی[1] قَدْرِ عُقُول

[1] نَحْنُ مَعَاشِرَ الْاَنْبِیَاءِ نُکَلِّمُ النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُولِهِمْ

در خلا بینی عناقید سترگ — از مجرہ چندہا یابی بزرگ

مجمعے را در حسابِ سالِ نور — ہست بُعد از ما چہار و دہ کرور

بیست لک دیگر مثیلِ کہکشان — در فضائے بیکران دیدن توان

کے شود باور بہ عقلِ ارجمند — این شموسند جُملہ تنہا و ژند

اغلباً دارند اکثر در خرام — چند سیارات ہمرہ در نظام

ہر یکی شمسِ نظامِ خویشتن — ہر یکے بر ما سہے پرتو فگن

شمس با سیارگان تا نفشیون — گر رود از صفحۂ ہستی برون

بہرِ ما باشد ہمان یوم الیقین — کے رسد نقصان عالم را ازین

گر ہمے گویند از راہِ جدال — جُز دریں دنیا حیات آمد محال

تو بگو این نفیِ شانِ کبریاست — چیست کان بر دعویِ ایشان گواست

شعلۂ برق اصلِ مادہ بودہ است — مادرِ جملہ ہیولیٰ بودہ است

پس چرا این یک ز دیگرہا جداست — محکمی بر این عقیدہ ناروا است

صحیفۃ التکوین

حصّہ اوّل

آغازِ دوانِ گشتنِ ایں زرّین طاس
انجامِ خرابیٔ چنین نیک اُساس
فہمیدہ نمی شود بہ معیارِ عقُول
سنجیدہ نمی شود بہ مقیاسِ قیاس

حکیم عمر خیام نیشاپوری

این حدیثِ سرورِ خیر البشر رازِ عالم را کند حل سربسر

تو ببین سیارگان را جملگی همچو تربوز است شکلِ ہر یکی

بار اشتر است تمثیلِ نظام در فضائے بیکران اندر خرام

در مثالِ این طلسمِ اختران گفت پیغمبر ز بار اشتران

تا درین جا عقلِ انسان کے رسد گاؤ بہ در سبزہ زارِ خود چرد

از نظامِ شمس گویم قصۂ
تا رسد مر طالبان را حصۂ

فصل سوم

در تخلیقِ ذراتِ مادی و ظہورِ ہیولا و ارتقائی نظامِ کہکشان و بحثِ نظامِ شمسی در ذیلِ آن

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيٰتٍ لِأُولِي
الْأَلْبَابِ ۝ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ
فِي خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ
(آل عمران)

من بنامِ ربِّ رحمٰن و رحیم — قصہ آغازم ز حالاتِ قدیم

ف ہر آئنہ در آفرینشِ آسمانہا و زمین و آمد و شدِ شب و روز نشانہا است برائے خردمندان آنانکہ یاد میکنند خدا را استادہ و نشستہ و بر پہلوی خویش (خفتہ) و فکر میکنند در آفرینش آسمان و زمین میگویند کہ پروردگارِ ما اینہا را باطل نیافریدہ پاکی است ترا پس نگہدار ما را از عذاب آتش۔
(تفسیر حسینی)

فہرستِ مضامین

صحیفۃ التکوین حصہ اوّل

مانده است این عقده بر ما ناگشود — حیرت این جا بر سرِ حیرت فزود
عاقلِ فرزانه از فکر و قیاس — بهرِ عالم مے نهد زینسان اساس
نامِ این باشد قیاسِ برقیه[1] — زانکه گوید ماده از برق آمده
شد ز برقِ منفی[2] و مثبت[3] اثیر — جا بجا پُر از گره هائے کثیر
گر بپرسد کس که برقِ مستنیر — چون گره افگند در جسمِ اثیر
این سخن را نیست نزدِ ما جواب — پس بگو والله اعلم بالصواب
تجربه این نکته را با ما نمود — ذرّه ذرّی هست نامِ آن عقود
معترض بر این سخن جمعِ کثیر — کرده اند انکار از جسمِ اثیر
نزد ایشان چون اثیر آمد خیال — بر خیالے این بنا باشد محال
گر اثیر از نوعِ موجودات نیست — لاجرم آن علتِ ذرات نیست

---

[1] قیاسِ برقیه (Electron Theory)

[2] و [3] برقِ مثبت و برقِ منفی (Positive and Negative Electricity)

آن خداوندے که از صبحِ ازل | خالق ہست و رازق ہست و لم یزل
رحمتِ خلّاق در آغازِ کار | شد ظهورِ قدرتش را خواستار
نے زمین نے شمسِ عالم سوز بُود | نے حسابِ صبح و شام و روز بُود
گے زند عقل اندران وادی قدم | ثابت و سیّار در کتمِ عدم
خواست تا مخلوق را پیدا کند | بابِ رحمت را بعالم وا کند
داد امرِ کُن خدائی ذو العُلیٰ | در وجود آمد اَثیر[1] اندر خلا
راز اصلِ حافراتِ[2] آن زمان | ہست پنہان از عقولِ مردمان
گفت دانا از اثیر و برق بُود | آمد ذراتِ مادی در وجود
این اثیر آمد به اول از کجا | از چه پیدا گشت برقِ شعله زا
گرچه میگوید یکے از عالمان[3] | این ز تاثیرِ زمان است و مکان

[1] اثیر بمعنی ایتھر یا فضائے نورانی استعمال شده۔
[2] حافرات بمعنی ارکانِ بنیادی که ماده ازان بوجود آمده
[3] این سٹائن حکیمِ مشہورِ یہودی

نیست این ذرّات را دیگر وجود　　　جز بموج نور افتاده عقود

گر کشاید عقد ہایش را خدا　　　نیست گردد مادۂ ارض و سما

ہست در گرداب امواج ضیا　　　چون حبابے عالم امکان ما

زین سبب گفتند اصحاب کمال　　　جملہ موجودات را خواب و خیال

علّت اولیٰ مادہ بود نور　　　گر بپرسی از کجا کرد این ظہور

کس جواب این نداند غیر ازین　　　بود آن امر خدائے عالمین

زین نزاع لفظہا برتر گذر　　　برره تحقیق حق شو رہ سپر

مادہ را از نیست خالق ہست کرد　　　حکم کن[۱] ہر ذرۂ را مست کرد

بہر بحث ذرّہ صد دفتر کم است　　　ذرّہ بنیاد نظام عالم است

امتحان ذرّہ کن در خرد بین　　　عالم صغریٰ بہ بینی اندرین

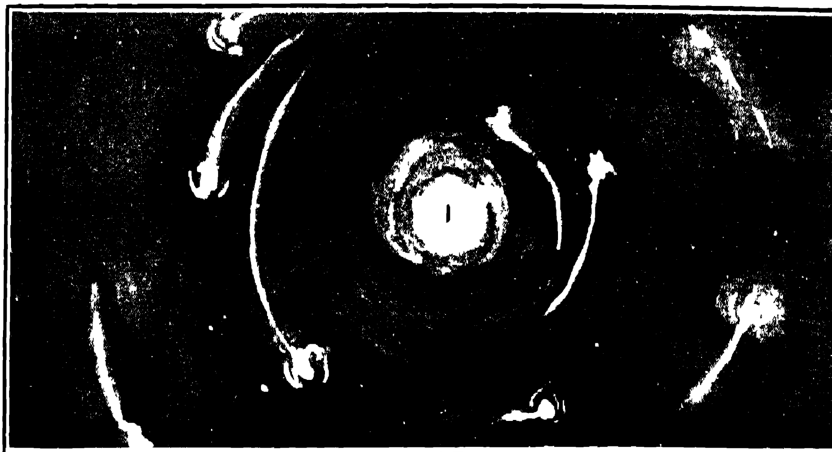

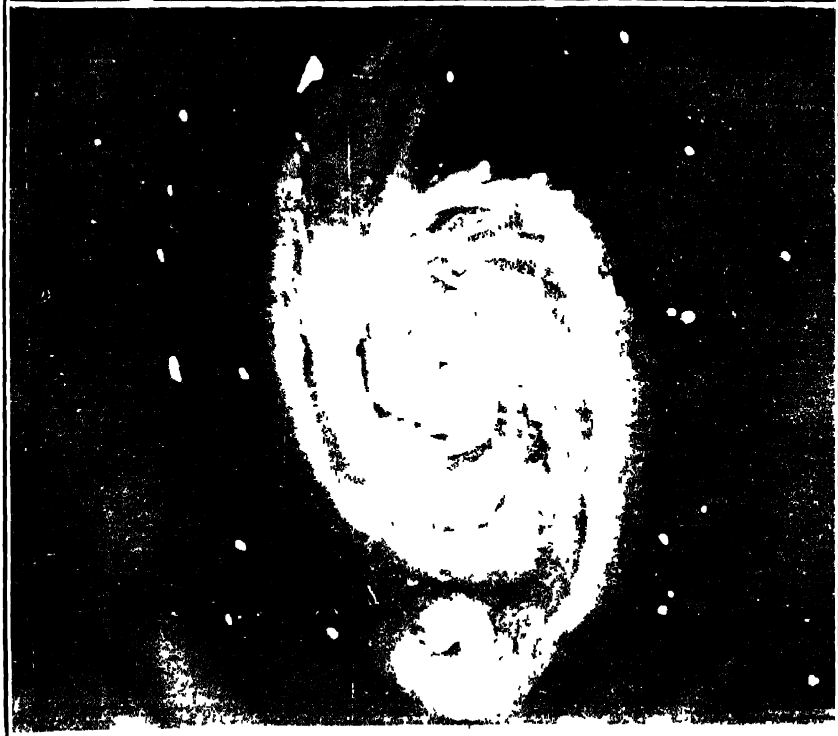
[۱] کن فیکون - امر خداوندی بہ مادہ می رسد کہ این طور یا آن طور باش و فرمان خداوندی را پذیرفتہ مادہ ہمچنان میگردد مطلب این حکم این است کہ در بجا آوری احکام الٰہی وسایط را ضرورت نیست بلکہ حکم الٰہی براہ راست بہ مادہ می رسد و مادہ آن حکم را بجا می آرد -

من نویسم این جوابِ مُستند — گفتهٔ صاحب کمال[۱] پُرخرد
علّتِ ذرّات بوده سربسر — هر دو قسمِ برق و یک چیزِ دگر
هر دو قسمِ برق را دانی چو خشت — این سوم را چون اجر باید نوشت
تو اثیرش گو و یا نور و ضیا — زین نیاید نقص در گفتارِ ما
روشنیٔ امواجِ مقناطیس[۲] و برق[۳] — گر ہمے خوانی اثیرش چیست فرق
نور سے رخشد ز اجسامِ منیر — بود از حکمِ خداوندے اثیر
مر ترا با بحثِ نور این جا چه کار — هست آن موجِ مسلسل یا شرار[۴]
چون شرار آید دمادم پے به پے — به ز موجِ نور نامش هست کے
پا به اندر پیچ و تابِ موجه[۵] — صورتِ مادی وجودِ ذرّه

---

۱ سر الیور لاج
۲ و ۳ امواج مقناطیس و برق (Electro-Magnetic Wave)
۴ شرار که بجای احاد نور یا Photon استعمال شده۔
۵ در امواج نور چون بحکم خداوندی عقده ها پیدا گردد آنرا ذرّهٔ مادی میخوانند و اگر آن عقده کشاده گردد وجودِ ذره بر منہدم گردد از این سبب بعضے حکما گفته اند که وجودِ موجودات موهوم است۔

چیست ذرّه جمع دو اقسام برق — بین هر دو از سکون و سیر فرق

هر که در ذرّه عدد را جسته است — مثبت و منفی مساوی گفته است

برقیات هر دو قسم اند میان — منفیاتِ تیز رو گردش دوان

می نماید امتحانِ ذرّهٔ — خاتمه اندر حلقه اندر حلقهٔ

درمیانِ ذرّه از برقیات[1] — نیز در هر حلقه از منفیات

اختلاف[2] اندر عناصر شد عیان — قدرتِ خلّاقِ عالم را بدان

علم می‌بود این چنین افگنده بن — تا نه گوئی فاش شد رازِ کهن

نیست ناممکن که شخصے پُر هنر — انکشافِ نو کند زین خوبتر

این زمان هم درمیانِ ذرّهٔ — دیده اند یک غیر[3] برقی پارهٔ

---

[1] مثبتات Positives منفیات Negative Electrons. برقیات برائے هر دو قسم مستعمل شده است۔

[2] یعنی اختلاف عناصر از تعداد برقیات در مرکزِ ذرّه و از تعداد منفیات در دوایر گرداگرد صورت پذیرد

[3] پارهٔ غیر برقی که آنرا Neutron میگویند۔

ممکناتِ وقتِ مستقبل گذار | علمِ دورِ خویشتن را گوش دار

جُملہ ذرّاتِ قرونِ ابتدا | عنصری بودند ہر عنصر جُدا

نامِ ذرّاتِ عناصر[1] جوہر است | نیز جزوِ لا تجزّی اشہر است

چُون عناصر را بہم شد اختلاط | آمد از وے مرکّب[2] در بساط

ہست از تعدادِ منفی برقیات[3] | در برونی حدِّ ذرّہ سائرات

ق

قابلیت بہرِ خلط و امتزاج | باہمہ ذرّات دیگر گون مزاج

مختلف از عنصری اندر صفات | این مرکب ذرّہائے سالمات[4]

در فضائے بیکراں گرداں بُدند | ارتقاجویان و سرگردان بُدند

امرِ حق بر خلقِ موجودات شد | زان تحرّک خاصۂ ذرّات شد

---

[1] ذرّاتِ عناصر Atoms [2] ذرّاتِ مرکب Molecules

[3] تعدادِ منفیات در دائرہ بیرونی ذرّہ موجبِ تجسیمِ مرکبات و عناصر میگردند و اگر تعدادِ آنہا جفت باشد با دیگر امتزاج نیافتہ بصورتِ گاز میمانند و اگر تعدادِ آنہا طاق باشند با یکدیگر مختلط صورتِ جامد و مایع می یابند۔

[4] سالمات ذرہائے مرکب Molecules

پارہ پارہ شد ہیولیٰ زُود زُود — حسبِ منشائے خداوند ودُود

جا بجا مجموعہ ہائے بے حساب — در فضا بُودند مانندِ حباب

ہر یکے را گو ہیولائے صغیر — زانکہ زاد او از ہیولائے کبیر

بہرِ تفریق از ہیولائے قدیم — نام کردستند اینان را سدیم[۱]

یافت از برق و ز جنبش احتدام — مجمعِ ذرّات گاہِ انضمام

پس ز مخلوقات مرئی[۲] اولین — بُود جسمِ آن سدامِ آتشین

از دخان[۳] اجرام را بُود ابتدا — میدہد از این خبر قرآنِ ما

من ز یک مجمع بگویم تا اخیر — آن شود بہرِ تو جملہ را نظیر

گویمت از آن سدیمِ بیکران — کامدہست از وے نظامِ کہکشان

آن غبارِ آتشین پر نار و دُود — دائما از گردشے گردندہ بُود

---

۱ سدیم پارہائے ہیولیٰ کہ بشکل سحاب در جوِّ فضا بہ دوربین نظر می آید

۲ مرئی آنچہ بنظر آید

۳ ثُمَّ اسْتَوٰی اِلَی السَّمَآءِ وَہِیَ دُخَانٌ

این فضا پُر بود ادوار دراز — از همان ذرّات اندر شکل غاز[۱]

داده است آن غاز را طبعِ سلیم — نام موزونِ هیولائے[۲] قدیم

چون توامان بود جنبش با فضا — کس چه داند وسعتش را انتها

طاقتِ دیگر به ذرّه دیده ایم — گرچه در کنهش نه ماپے برده ایم

طاقتِ نو را بنا مند انجذاب[۳] — داده شد ذرّات را زینسان طناب

لذّت از یک جا شدن اندوختند — دفتر تنها روی را سوختند

مرکزِ نو[۴] جا بجا آمد پدید — هر یکے ذرّات را با خود کشید

آن زمان تکوینِ عالم را بنا — بود از این اعتراکِ[۵] ذرّ ہا

۱؎ غاز دخان - ہوا Gas

۲؎ ہیولائے قدیم Primordial Nebula

۳؎ انجذاب جذب کردن

۴؎ یعنی از سبب انجذاب جا بجا ذرّات جمع شدند - و مرکز ہر مجموعہ جدا بود و بین جامع خلا بدید آمد۔

۵؎ اعتراک با ہم پیوستن۔

چندلک از سال نوری قطرِ آن | مے کند تخمین حکیمِ نکتہ دان
آن دخانِ تیرہ چون دریائے تیر | داشت در آغاز شکلِ مستدیر
گردشِ محورِ تنش را بر ملا | کرد اما سیدہ گرد استوا
چون سریع السیر شد جرمِ سدیم | شلجمہ[۱] شد آن تنِ ہمچون طریم
تا چو قرصے شد نشانِ تمکین | زفت[۲] در مرکز محیطِ آن مہین
کم اثر کردے بجسمِ چون نذلیف[۴] | بد سبب مرکز اندران جرم ودلیف[۳]
بعد از مرکز بہ اجزا آن زمان | در تناسب داد رفتارے بدان
گشت در قربِ محیطِ آن بذار | چند دیگر و با مراکز آشکار
در مراکز شد ہجوم ذرہ ہا | بین جسمے تجمعے پیدا شدہا
پس بدان جرمِ ثوابت را وجود | از ہمین مجموعۂ ذرات بود

---

۱ شلجمہ میان) اما سیدہ مثل شلغم
۲ زفت سطبر
۳ ودلیف گردندہ
۴ جرم مثل سحاب
۵ نزاف پنبہ صاف شدہ

این سخن را داد دانائے[۱] جواب | از چه گردان شد سدیم چون سحاب
گفت چون اجزا شدند از هم جدا | مر ہیولیٰ را به دَورِ ابتدا
ہر یکے گردنده شد از انقباض | حاصلش آمد ز گردش امتضاض[۲]
بعد ہر دَورے ز ادوارِ سدیم | یافت سرعت گردشِ جرمِ سدیم
گفت دانائے دگر علمم قلیل | ہست سدِّ راهِ بحثِ این قبیل
کس نداند جز خداوندِ علیم | از چه رو گردنده شد جرمِ سدیم
بُود خاصه ذرّه را جنبندگی | خاصهٔ مجموع شد گردندگی
خالقِ کل ہست ربّ العالمین | جنبش اندر ذرّه بے حکمش مبین
کے بود بے امرِ خاصِ ذوالمنن | آنچنان بحرے به گردش آمدن
بحر گفتن کسرِ شانش کردن است | بحر پیشش کمتر از یک ارزن است
نزد دانائے منجّم آن سدیم | داشت طول و عرض و پہنائے عظیم

۱ دانائے یعنی حکیم جیمس جین
۲ امتضاض گرم شدن

مرکزش در شمس و اقطارش برون — رفته بر سو از مدار نفشیون

شمس و سیارات و دنیا و قمر — جملگی گرد و غبارے سربسر

مرکز آن داشتی از انجلاب[۵] — بسته اجزا را بہم در یک طناب

زان ہیولائے نظامِ شمسِ خویش — با تو گویم تا چہ اش آمد بہ پیش

وعدہ انشقاقِ ہمان جزوِ سدیم — گفت بر دو طرز دانائے حکیم

ہر دو را بہرِ تو می‌گویم کنون — تا شود سوئے حقیقت رہنمون

گویم اول از قیاسِ کہنہ تر — رائے نو را بعد ازان گیرم ز سر

گفت دانائے کہ شکست آن دخان — ہمچو اصلِ خود شد بہم کہکشان

جزوِ اعظم ماند در مرکز مقیم — دیگران گردش دوان مثلِ ندیم

ہست در مرکز چراغِ آفتاب — آنکہ جسمش را شدہ کم التہاب

گرد آن گردان دگر سیارگان — پارہائے او بہ گردِ او دوان

---

۵ انجلاب – جلب کردن – کشیدن –

از عناقید[1] و مجامع سربسر — آن چه بینی در مجرّه منتشر
جمله زین گونه بزادند از قدیم — حسبِ منشائے خداوندِ حکیم
از ثوابت چند ہا گشته قریب — داده اند عنقود را شکلِ عجیب
جمعِ دیگر آنکه اجزامش تمام — ہر یکے دور از دگر شد در خرام
این یکے را مجمعِ مبسوط[2] دان — وان دگر عنقود را مقبوض خوان
مانع آمد شرح را خوفِ طوال — تا کجا مانیم در این قیل و قال
نیست چون این بحث را پایان کار — از نظامِ شمس گویم گوش دار
زائیشِ این شمس را با این نظام — از مجرّه بود در شکلِ غمام
از سدیمش خرد تر یک پاره دان — قطرهٔ بود از خمیرهٔ کهکشان
در حساب ما و لاکن بس کلان — بحرِ آتش شعله زن پرتو فشان

---

[1] عناقید جمع عنقود یعنی مجموعهٔ ستارگان
[2] مجمع مبسوط آن مجمع ستارگان که اجزامش از ہم جدا باشند مجمع مقبوض آن مجموعه که اجزامش باہم نزدیک تر باشند۔

پاره شد آن جزو چون سیکارهٔ[١]   هر یکے پاره بود سیارهٔ

کردم از تائیدِ حیِّ لم یزل   تا به امکان شرحِ اسرارِ ازل

کس چه داند بود کے آغازِ کار   عقلِ ناقص را دراں جا نیست بار

بود کے دورِ هیولائے قدیم   کے جُدا گشتند اجسامِ سدیم

اینک اجزائے هیُولائے کهن   دوربین مے نماید در عَلَن

نیمۂ تیره دگر ها مثلِ نار   مے توان دیدن سدامِ پُر غبار

این دخان ها را به جوفِ آسمان   [illegible] بسیارِ عقودِ نو بدان

گرچه مخلوقش فزون تر از شمار   نیست از تخلیق غافل کردگار

مدِ هیولی در دمے وارد کند   شمس ها را تیره و بارد کند

---

١ سیکاره ـ سیگار تنباکوی نوشیدنی معروف که حصۂ درمیانی آن ستبر و هر دو طرف مخروطی و باریک می باشند و آن جزوے که در زمانِ قدیم از شمس بر آمد مثلِ سیکاره بود و ازان سبب سیاراتِ کلان درمیان وسیارات خرد هر دو طرف اند۔

این[۱] قیاس کهنه در باب نظام | با ثوابت منطبق گشت و سدام
لیک نزد اکثر آن جرم سدیم | آنچه بشکست از مجره[۲] در قدیم
مجتمع گردید و جرمے شد کلان | واحد و تنها و بے سیارگان
بود در یک گوشهٔ از کهکشان | از هجوم مجمع مبسوط آن
شمس آن دم داشت دوران شباب | بود رقصش گرد محور در شتاب
ناگهان گاهِ سفر در رهگذر | در جوار آمد یکے جرمِ دگر
انجذابش کرد خارج ز آفتاب | پارهاے ازو بے حد و حساب
این زمان بینی که از جذب قمر | مد و جزر آید بهر شام و سحر
هست چندیش کمتر از جذب زمین | زین سبب چیزے نه بردارد ازین
لیک جذب جسم اعظم در قدیم | برکشید از شمس یک جزو عظیم

۱ـ این قیاس که اوّلاً در باب نظام شمسی کرده شده بود ـ هنوز آنرا در بارهٔ تکوین ثوابت میکنند و در بارهٔ تشکیل نظام شمسی قیاس ثانی مقبول گردیده است ـ

غور کن بر این سخن ہائے دقیق   تا رسی در کنہ اسرارِ عمیق

بر دلِ تو نقش گردد استوار

کبریا و عظمتِ پروردگار

عالمے را بشکند از گردِ آن — یک سدیم نو کند از سر روان

نیرِ این کون و مکانِ دورِ ما — نیست شاید اولین خلقِ خدا

اغلباً پیش از همینان بے شمار — ساخت عالمہا خدائے کردگار

گردِ ہر یک را چو دیر از خویش رُفت — پس گلِ یک عالمِ دیگر شگفت

تا بیاید دورِ این اجرامِ ما — غیر خوابے نیست این ایامِ ما

عالمِ نو هم زمان سازد خدا — چند عالمہا برد سوئے فنا

فتنۂ محشر بود یک شب بپا — عالمِ نو را دگر شو ابتدا

گرد از برق ابتداءِ ماده را — گر بخواهد او تلف سازد ورا

مردِ دانا در حسابِ سالیان — گفت با ما طولِ ادوارِ زمان

از شروعِ آن سدام ابتدا — تا به دورِ انشقاقِ شمسِ ما

ده اب کم گفت از پنجاه کرب — فی الحقیقت کس چه داند غیر ربّ

زانکه آدم سال و این روزت نبود — گیتی و ماہِ شب افروزت نبود

گوئیمت ماهیت تخلیق را / از حقایق نمایت تعمیق را

سرسری گفتم بتو از دور رتق[1] / بشنو اکنون قصهٔ ما بعد فتق[2]

بعد تشتات[3] آنچه در مرکز بماند / مر همان را مرد دانا شمس خواند

قطر خورشید آمده است اندر شمار / هشت لک امیال و شصت و شش هزار

صحت اعداد گر خواهی تو بس / شش صد و سی و سه را انداز پس

گرچه در شکل دنبال باشد کنون / وزن مخصوص از فلز دارد فزون

گردشش بر محور آنجا هنوز / در دو ساعت بیش بیست و پنج روز

تا فلاطو این همه سیارگان / جمله گردان گرد شمس ضوفشان

سابقاً جزو یکی کل بوده اند / چون ورق در غنچهٔ گل بوده اند

زین سبب[4] در قرب یک سطحی خرام / میکنند این جمله ارکان نظام

[1] رتق باهم پیوستن [2] فتق از هم گسیختن [3] تشتات شکستن
[4] زین سبب یعنی جمله ارکان نظام اگرچه جمله بر یک سطح نیستند امّا در قرب یک سطح جای دارند و این مزید ثبوت این امر است که همه جزو یک کل بوده اند.

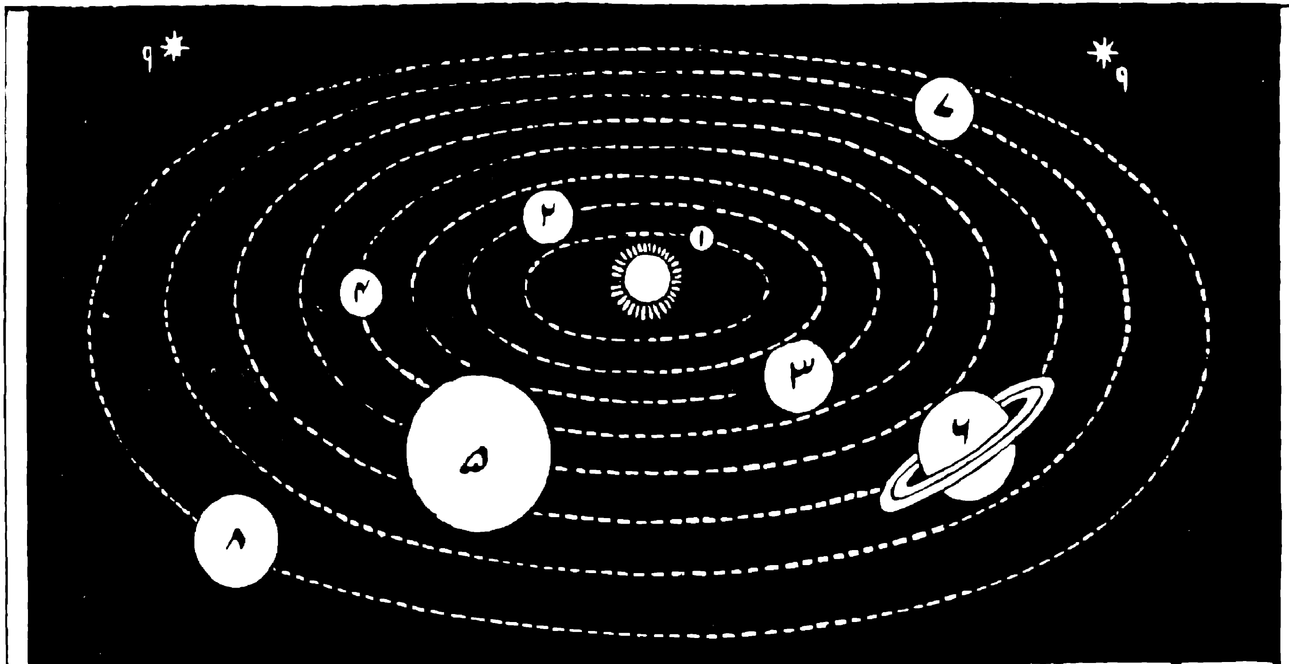
فصلِ چہارم

در بحثِ حالتِ اجزائے ہیولیٰ بعد انتشار تا انجماد و آغازِ لیل و نہار

لہ وَالشَّمْسُ تَجْرِیْ لِمُسْتَقَرٍّ لَّہَا ذٰلِکَ تَقْدِیْرُ الْعَزِیْزِ الْعَلِیْمِ وَالْقَمَرَ
قَدَّرْنٰہُ مَنَازِلَ حَتّٰی عَادَ کَالْعُرْجُوْنِ الْقَدِیْمِ لَا الشَّمْسُ یَنْۢبَغِیْ لَہَآ
اَنْ تُدْرِکَ الْقَمَرَ وَلَا الَّیْلُ سَابِقُ النَّہَارِ وَکُلٌّ فِیْ فَلَکٍ یَّسْبَحُوْنَ

تکیه بر تائیدِ حیِّ لاینام — مے کنم تشریحِ ترتیبِ نظام

لہ وآفتاب می رود برائے قرارگاه که او راست. این است اندازۂ خدائے غالبِ دانا و ماه مقرر کردیم برائے او منزلها تا آنکه بازگردد به شکلِ شاخِ کہنه نه آفتاب می سزدش که دریابد ماه را و نه شب سبقت کننده است به روز و هر یکی در فلکی شناوری میکنند (تفسیر حسینی)

نظام شمسی - ۱- عطارد ۲- زہرہ ۳- زمین ۴- مریخ ۵- مشتری ۶- زحل ۷- اورانوس ۸- نفشیون ۹- فلاطو

چونکه جمعِ ذرّه را این خاصه شد / گردِ محورِ هر یکی رقاصه شد
داشت گردشِ محوری آن بحرِ نار / می رود هر پاره آن سو بردار
یا همان جرمی که در دورِ قدیم / بر کشید از شمس یک جزوِ عظیم
رفت در سمتی که آن سو بُعد از آن / می روند این جملگی سیّارگان
گر نبودی جذبِ شمسی هارجش / خُود سری کردی زدوده خارجش
از اضافیّت[1] بگویم سرسری / بو که یابی تا حقیقت رهبری
بندهٔ حس ای حقیقت جُو مباش / پس بگردد رازِ گیتی بر تو فاش
این حواسِ پنج راحت می زنند / گردِ تو تارِ حوادث می تنند
عینکِ اقلیدسی را دُور کُن / مغز را از علمِ نَو پُر نُور کُن
قیدِ ابعادِ ثلاثه را گذار / سُوئے بُعدِ چارمین[2] شو رہ سپار

---

[1] اضافیت Relativity

[2] بُعدِ چارمین Fourth Dimension

نزدِ دانا نام بُعدِ چارمیں / برزمانے[1] و مکانے شُد تعین
پس ز تحلیلِ زمان اندر مکان / بعد چارم را بگو بُعدِ زکان[2]
ہست اندر عالمِ ابعاد چار / مستقیم این منحنی خطِّ مدار
راہِ کوکب بیضوی دانی ز چیست / زانکہ سیرش در فضائی منحنیست
نیست زین رو حاجتِ جذب و کشش / اے کہ از عقل و خرد داری چشش
عقل را غرقِ یمِ حیرت مکن / بیش ازین بحثِ اضافیت مکن
جسمِ سیارات گاہِ انتشار / ہمچنان مے بُود در شکلِ غبار
مرکزِ ہر جرم با جذبِ مزید / دیگر اجزا را بسوئی خود کشید
ثقل نامِ این کشش باشد بدان / بستہ از این اند اشیاء با جہان
این کشش ذرّات را دانی مگر / کرد در پیوستگی پیوستہ تر

---

[1] زمانی و مکانی Time-Space dimension

[2] بعدِ زکان ۔ نام جدید کہ تجویز برائے Time-Space dimension

باہمہ وسعت ہمیں گوئی جہان — ہست یک از خرد تر سیّارگان

از دگر سیّارہا در ذُوربین — وقت شب کوکب نماید این زمین

حالِ سطحِ دیگر اجرامِ نظام — نیست بر ما منکشف تم الکلام

روئی اورانوس و سطحِ نفتیون — ہست مخفی باعثِ بُعدِ فزون

تو بدان برجیس[1] و کیوان[2] را اگر — در نقابِ ابرِ تیرہ مستتر

این دو سیّارات[3] سرد وارد اند — نزدِ بعضی پُر ز ثلج و جامد اند

نزد اکثر ہر دو را داد این صفات — کسوتِ بارِد ز مُزن و معصرات

حال سطحِ ہر دو از ما مختفی است — در بیانش این قدر ہم مکتفی است

ہم عطارد از شعاعِ آفتاب — بیشتر دارد ز ما اندر حجاب

---

۱ برجیس مشتری — ۲ کیوان زحل

۳ این یعنی نزد بعضے علماء مشتری و زحل از سبب کثرت برودت پُر از برف و یخ می باشند زیرا کہ آلہ مقیاس الحرارت ہیجان مے نماید۔ و دیگرے گویند کہ این برودت از تودۂ سحاب مے آید کہ بالاے سطح شان است و حالت سطح معلوم نیست۔

میکند تنقیص[1] اجسام انقباض[2] — از همین در جرم آمد امتصاص[3]

مایعی[4] شد جسم اجرام فلک — شکل ایشان شد مدوّر یک بیک

جمله زان اسباب کامد در بیان — شلجمی شد صورت سیّارگان

یافت چون دور زمانه امتداد — جسم مایع سخت شد از انجماد

چونکه از مرکز بیفتادند دور — زین سبب کردند گم گرمی و نور

گر نفاق افتد میان توأم تو — گیرد اطراف بعیده را عدو

برد بیرونی بر ایشان چیره شد — اکثرے را سطح سخت و تیره شد

تا فلاطو جملگی سیّارگان — از ضیاء شمس پرتوگیر دان

گفته ام از چهار سیّار درون — نیز بعد پنج اجرام برون

در کلاهی مشتری سر خیل شان — هم زحل با طوق اندر ذیل شان

---

[1] تنقیص کم کردن حجم وغیره — [2] انقباض Contraction

[3] امتصاص گرمی

[4] مایعی جسم غاز از سبب پیچیدن اجزا باهم بصورت مایع تبدیل مے شود

جملهٔ سیارات در عهدِ قدیم — چون جدا گشتند از جرمِ عظیم

این همه بودند بے خوفِ گزند — بر مدارِ خویش سایح دورِ چند

ورنه ما نے از همه سیارها — شد هویدا انفکاکِ پارها

نوہمین ہا را قمر گو بے خلاف — کارِ آنہا گردِ اصلِ خود طواف

جرم اماسید برگردِ کمر — زاد از اماس او طفلِ قمر

باد گرہا[1] شمس گرد اندر قدیم — آنچه با وے کرد یک جرمِ عظیم

این زمین کاندر در و داری مقام — یک قمر گردد به گرد او مدام

ماه در اصل است جزوِ این زمین — هست طائف گرد دنیا از همین

یک طوافش هست ماہے در شمار — در حسابِ وقت مے آید بکار

گه ازو مابین ما و خور حجاب — گه کند محجوب ارضش ز آفتاب

---

[1] باد گرہا یعنی کشش شمس با سیارات ہمان عمل را کرد کہ با خود شمس یک دیگر جرم عظیم در عهد قدیم کرده بود کہ ذکر آن در آخر فصل سوم است۔

زہرہ و مریخ و دو یارانِ ما | بر چپ و بر راست ہمراہانِ ما

از دگرہا دیدِ شان آسان تر است | دور بین تا سطحِ اینان رہبر است

زہرہ باشد سمتِ قرصِ آفتاب | بر ہوایش موج موج آید سحاب

زین سبب حالش نہ بر ما روشن است | بر تنش از ابر تارے جوشن است

ما نمی بینیم سطحش را عیان | گردشش بر محور از ما شد نہان

کرۂ مریخ آن یارِ بروں | سطحِ او مارا درین رہ رہنمون

در خد و خالش تر و خشک آشکار | برف بر قطبینِ او دارد قرار

ممکن است آنجا مثالِ این زمین | ساکنان باشند اہلِ علم و دین

گفتم از سیارگان تا نفشیون | نزد اکثر از مدارِ وے برون

از سیارکہا است یک مجمع دگر | توفلاطورا یکی زانہا شمر

گو ہمیت اکنون ز اقمارِ[۱] نظام | گرد سیارات خود محوِ خرام

۱؎ اقمار - جمع قمر معلوم است کہ یک قمر گرد زمین میگردد - ہمچنان اکثر سیارات قمرہا دارند کہ تعداد شان در متن کتاب نوشتہ -

جز دو سیّارِ درونی دیگرے | نیست کو ماہے نہ دارد در برے
ہست جلّادِ فلک را دو قمر | ہر دو گرداگردِ او اندر سفر
نہ زِ اقمار اند گرد مشتری | زان شبش با روز دارد ہمسری
اے زحل اے سرحدِ عہدِ قدیم | خود نجومی را ز تو صد ترس و بیم
ہست فوقِ استوایت طوقِ تو | طوقِ[1] سہ رنگی گواہِ شوقِ تو
نہ زِ اقمار اند گردت در طواف | از دخان بر سطحِ تو باشد غلاف
مر ترا دانندۂ[2] رازِ سروش | کرد نامِ عالمِ زنّار پوش
از[3] دمِ استارۂ دزدیدۂ | باز آماس این چنین گردیدۂ
یا شکستی یک قمر را سر بسر | ساختی از پارہا بندِ کمر

---

۱ طوق یعنی فوق خط استوای زحل یک طوق سہ رنگی گرداگرد آن است کہ بہ دوربین ہم بنظر مے آید۔

۲ دانندہ یعنی سر محمد اقبال در جاوید نامہ گفتہ

۳ از دم استارۂ مصرع اقبال است۔

آن یکے را نام گرد است کسوف[1] | وین دگر را تو ہمے خوانی خسوف[2]

مے دہد مہ نورِ خور را انعکاس | زان نماید گہ چو قرص و گہ چو داس

کوہ و وادی ہست بر رویش عیاں | دشت و صحرا و جبل مثلِ جہاں

بے نصیب از آب باشد قرصِ ماہ | نے دوابے اندر انجا نے گیاہ

ہست از تبریدِ جسمش ناتوان | سوز و سازش رفتہ چون از جسم جان

ارض ما دارد ہمین کہنہ ندیم | خشک گشتہ مثلِ عرجونِ قدیم[3]

گردشش بر محور و ہم بر مدار | مے شود در یک زمانے با دوار

ما نمے بینیم جز یک روئے او | آبِ حیوان نا رفتہ اندر جوئے او

از زمین امیال را تا ماہ شمار | ہست دو لک نیز سی و نہ ہزار

قطرِ مہ خواہی حسابِ میل دان | دو ہزار و یک صد و شصت است آن

۱ے کسوف - آمدنِ ظلِ مادہ بر روئے شمس۔
۲ے خسوف - آمدنِ ظلِ زمین بر روئے قمر۔
۳ے عرجونِ قدیم شاخِ کہنہ۔

پس بموقت گردش دور سفر / نبودش از طوف شمس تا مفر

چند ها زین گونه اندر پیچ و تاب / محو گردش اند گرد آفتاب

گر ز جذب انحنائے آن مدار / راست گردد میکند کوکب فرار

صورت دمدار باشد آتشین / شعله ریزش مے نماید دوربین

در کلانی قطر بعضے در شمار / میرسد تا چند امیال هزار

جرم شان را چون هوا اشفاف دان / ماورایش مے توان دید اختران

گویمت اکنون ز احجار شهاب / آنچه دیدم در ورق هاے کتاب

از کتب بیرون ندارم دسترس / علم من محدود اوراق است بس

گرد شمس از این شهب بے انتها / بر مدار خویش مشغول شنا

دائما هستند اندر تاختن / زانکه ناید از سکون جز باختن

سبحهٔ احجار بے حد و شمار / سفته طولانی بیک سلک مدار

عرض این مجمع کم است و مختصر / آن زیک تک میل نبود بیشتر

اندمیانِ چو مہ اندر کنار | نقشیون یک دارد او را نوسِ چاک
غیر ازین اقمار و این سیارہ ہشت | منہمک بینی دگر ہا را بگشت
مختصر گوییم ترا اندر حالِ شان | تا کجا مانم بہ فکرِ آسمان
از زمین ہم قصہ ہائے گفتنیست | تو ز خاکی آسمان جائے تو نیست
کوکبِ دمدار و احجارِ شہاب | گردشے دارند گردِ آفتاب
چون بیاید در نظامِ شمسِ ما | کوکبِ دمدار از بُعدِ فضا
خواہد[۱] از سمت دگر بیرون جہد | از بلائے قید و پابندی رہد
مے کشد شمس آن گریزان یار را | می کند قوسی رہِ دمدار را
گر نیاید بار دیگر اندر سفر | ش رود زان سو نیابد زو خبر
جرمِ سیارہ اندر رہگذر | کوکبِ دمدار را سازد شکار
در مدارش انحنا آید مزید | در نظام آید یکے رکنِ جدید

۱ یعنی کوکب دمدار در نظام شمسی داخل

غیر ازینها کوکبِ دمدار نیز — گاه گاهے مے شود احجار ریز

بیشتر خواهی اگر تشریح این — سرگذشتِ کوکبِ بیلا بہ بین

او بَرَه گیرد ہمیں بارِ حَجَر — یا بیارد ہمرہِ خُود از مَقَر

در ذوی الاذناب احجارِ شہاب — از یکی زین دو طریق آمد بیاب

یافت از فضلِ خداوند اختتام — بحثِ شمس و دیگر ارکانِ نظام

این ہمہ سیّارگان و آفتاب — جُملہ را بستند گوئی در طناب

پس اشاراتِ کلامِ حق شناس — وضعِ میزان[1] را تناسب کُن قیاس

دیدۂ بر گردِ شمسِ مستنیر — ہست در گردش نظامِ بس کبیر

شمس را ہم ساکنِ یک جا مدان — آیۂ وَالشَّمْسُ تَجْرِی[2] را بخوان

می رود خورشید سوئی مستقرّ — لیک آنجا کے رسد فہمِ بشر

---

[1] یعنی السَّمَآءَ رَفَعَہَا وَوَضَعَ الْمِیْزَانَ

[2] حصۂ آیتے کہ عنوانِ این فصل است۔

دُور از دُنیا مدارِ این شہاب — داشت جائے خود بگردِ آفتاب
سالیان چار صد قبلِ نبیؐ — راہِ آنہا شد مبدّل یکسری
بر مدارِ ارض آمد راہِ شان — شد چراغان در ہوا ہر سُو عیان
این چراغان بُود در ارض و سما — زانکہ مے شد شاہِ عالم رُو نما
تو ہمیدانی خُدایا این چہ بُود — مژدۂ از مصطفٰےؐ ما را نمُود
پس مگو گفتم دروغے از جنوں — فَاسْتَعِذْ بِاللّٰہِ مِمَّا یَفْتَرُوْنَ
از گمانِ بد مرو راہِ ضلال — خُود بخوان تصنیفِ[1] سر رابرٹ بال
تا بہ بینی صدق این گفتار را — سِنِ وصلِ ارض و این احجار را
از گلولہ تیزتر اندر شتاب — میکنند احجار طوفِ آفتاب
چُون ببیند در ہوا گاہ گریز — سنگ گردد از تصادم ریز ریز
صدمت آمد علّتِ خطفِ[2] شرار — دیدۂ این شعلہ ہا را بار بار

[1] The Story of Heavens [2] خطف روشن شدن۔

ہشت ارب آید بہ تخمین سنین دیدہ ام قولِ حکیمان این چنین

رائے دانایان بخوان اندر کتاب باز گو وَاللّٰہُ اَعْلَمُ بِالصَّوَاب

نیست کس غیرِ خدا دانائے راز

آمدیم از او بہ او گردیم باز

دو نوع گردش گفته‌ام از ابتدا — هر یکی سیار باشد بر ملا

بر مدارش[1] گردشِ دنیای ما — میکند تبدیلِ سیف و شتا

زاویه[2] سازد چو محور با مدار — زین سبب در سال موسم شد چهار

گردِ محور[3] هم جهان دارد خرام — هست از آن این طلسمِ صبح و شام

همچنین هر یک ازین سیارگان — دارد ایامِ خود و هم سالیان

در تناسب با مسافت ز آفتاب — سالِ هر سیاره را خواهی حساب

این بیانم هست از بس مختصر — در کتابی شرحِ این را در نگر

عمرِ دنیا ز افتراق از آفتاب — تا زمانِ انقسامِ خشک و آب

---

[1] بر مدارش بوقتِ گردش بر مدارش ۶ ماه نصفِ شمال و شش ماه نصفِ جنوبِ دنیا زیاده تر مقابلِ شمس می‌آید که قطبین شش ماه روز و شش ماه شب می‌ماند۔

[2] اگر استوای ارض با خطِ مدار زاویهٔ منحنی نساختی و دنیا بر مدار به خطِ مستقیم استاده بودی پس تمام سال موسمِ دنیا یکسان بودی۔

[3] گردشِ محوری سببِ وجودِ روز و شب است۔ کدام روی کرهٔ ارض که طرفِ آفتاب باشد آنجا روز و در مقابلِ آن شب میباشد۔

تو قیاسِ دیگر ارکانِ نظام [1] کن برین یک ہمسفر اندر خرام
لیک حجمِ جسمِ اجرامِ سما نیز بُعدِ شان ز شمسِ پُر ضیا
مختلف باشد بسی از یکدگر فرق از آن آید بجاش سر بسر
اصلِ سیارات لاکن واحد است زان سبب یک بر دگر ہا شاہد است
ہر چہ بر یک جرم بگذشت آنچنان در زمانے بگذرد بر دیگران
بُود تا این ارضِ ما بگداختہ خنجرِ شعلہ بہ ہر سو آختہ
سوئے سطح آمد سبک تر ہر چہ بود آنکہ وزنش بیشتر رفتے فرود
از عناصر چند در شکلِ ریاح [2] یافتند از انجماد آن ہم فلاح
آنچہ ثقلش کم بسوئے بالا رسید گرد دنیا کسوتِ بادی تنید
[3] پس بدان این کرۂ بادی ز سر نیست عنصر ہا مرکب سر بسر

[1] یعنی قیاس دیگر ارکان نظام را بر حالات زمین بکن۔
[2] ریاح بمعنی ہوا یعنی آن عناصر کہ ذرات شان باہم چسپیدند چون از وجہ بودن درمیان ذرات شان سبکتر بودند بالائی سطح ارض دیگر عناصر آمد کہ آن ہم بصورت بادی بود
[3] یعنی کرۂ بادی مجموعۂ عناصر مختلفہ است نہ کہ یک عنصر۔

فصلِ پنجم

در بیان منقسم شُدنِ سطحِ زمین در بحر و بر - و تخلیقِ صخورِ جبال و حجر

وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِیْضٌ وَّحُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ اَلْوَانُهَا وَغَرَابِیْبُ سُوْدٌ[1] (فاطر)

تا کنون بُودیم محوِ اختران | میکنم عزمِ زمین از آسمان
باتو گویم سرگذشتِ ارض را | از ہمہ اعصارِ[52] پیشین ماجرا

---

[1] آیہ - و از کوہ (آفریدیم) طبقاتِ سفید و سرخ و نہایت سیاہ

[52] اعصار جمع عصر بمعنی زمانہ

بعد دورے سطحِ ارض از انجماد ‌ ‌ ‌ هم حرارت هم ضیا از دست داد

گشت ممکن بر زمین گیرد مقام ‌ ‌ ‌ آب کان نے بود در شکلِ غمام[۱]

ماءِ ثجاج[۲] آمده از معصرات ‌ ‌ ‌ منتظم شد بر زمین بهرِ حیات

چون بیامد از هوا بر روئے خاک ‌ ‌ ‌ بر زمین افتاد شورِ هولناک

آب بر آتش بزن آنرا ببین ‌ ‌ ‌ بود نزدِ انسان حالتِ سطحِ زمین

قشرِ بالائی شدے چون سرد تر ‌ ‌ ‌ اندرونِ نار رفتے سربسر

آتشِ زیرین بجایش آمدے ‌ ‌ ‌ بهرِ جنگِ آب رایش آمدے

آب اندر بحرها جوشنده بود ‌ ‌ ‌ ابر گشته بر زمین بارنده بود

قشرِ سطحِ ارض بس باریک بود ‌ ‌ ‌ چشمِ خود از ابرها تاریک بود

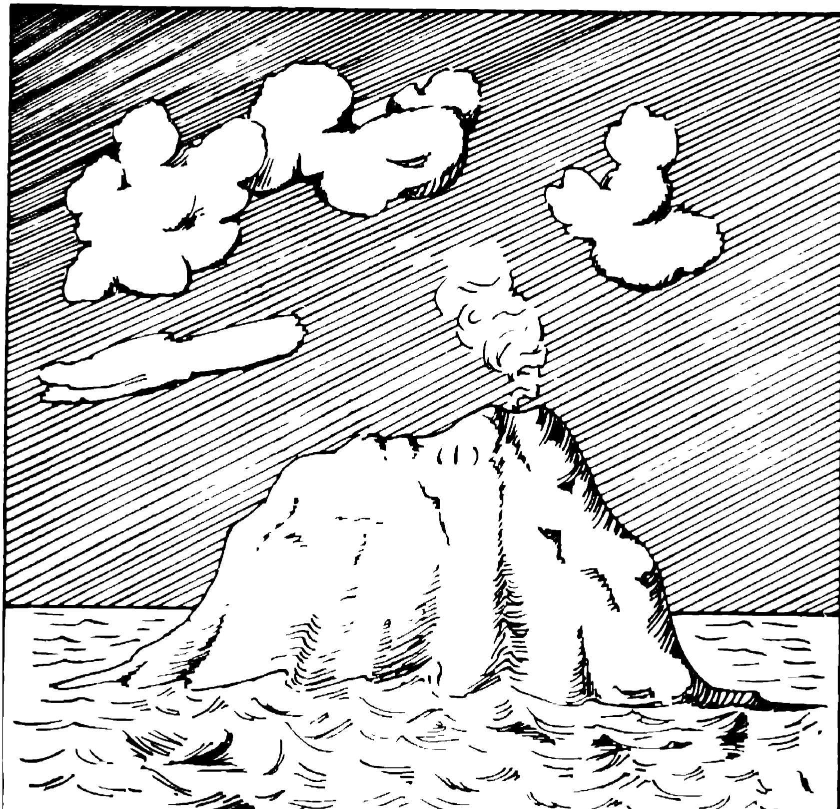
---

۱ غمام بمعنی ابر

۲ ماءِ ثجاج آبِ منقطر اشاره به آیه کریمه وَمِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا
فرود آوردیم از ابرها آبِ منقطر۔

جسم بادِ رُوح پرور تند تاز | ہست یک مجموعۂ انواعِ غاز
رُوئے گیتی بُود در اوّل نہان | در غلافِ تیرہ و گرم دُخان
از دخان ہائے فلزّاتِ ثقیل | ہم زرد و تیرۂ ہمرنگ نیل
برتر از آنہا ز ظُلماتِ سحاب | کے گذر کردے شعاعِ آفتاب
پس مُرورِ چند ادوارِ زمان | کرد کم سوزندگی را آن چنان
گرمیش کمتر ز دورِ پیش بود | گوئیا در فکرِ سُودِ خویش بُود
آنچہ بالا رفت در شکلِ دُخان | باز آمد در برِ او شادمان
لیک گرمی بر زمین بُود آنچنان | کاین زمان در کورۂ آہنگران
آب از زمین رُو ماند در جوِّ فضا | ارض اندر مُزن[1] غائب دائما
لیک از تابِ زمینِ شعلہ زا | نا رسیدہ بر زمین گشتی ہوا
قرن ہائے چند بگذشت این چنین | بود بالتدریج تبریدِ[2] زمین

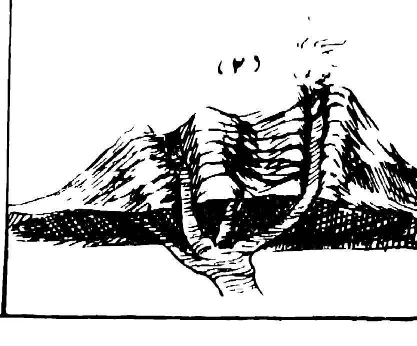
[1] مزن بمعنی ابر
[2] تبرید بمعنی سرد گشتن

کوہ آتش فشاں

(۱) ہیئت بیرونی

(۲) ہیئت درونی

رفتہ رفتہ قشرِ دُنیا زفت[۱] گشت | شد ہویدا بر رخش صحرا و دشت

چُون بہ قربِ سطح آن دم نار بُود | ہیئتش صلصال کالفخار[۲] بود

یاد دار این نکتہ را بے شکوک | سالیان رفتند زنیسان تا لکوک

قشرِ ارض ہر جا کہ بودے نرم تر | آتشِ سیّال بر آوردے سر

نارِ مایع جوشش می زد اندرون | سرگشت ہر موج کان آمد برون

بر زمین در آن زمانِ اختلال | بود این تعمیرِ بنیادِ جبال

از زلازل گشت چُون دنیا ستوہ | کوفت بر دامانِ شے اوتادِ کوہ

در کتابِ خُود خدائے ذوالجلال | گفتہ است این وجہِ تخلیقِ جبال

کردہ اند تعمیرِ کہسار از حجر | پس زبحثِ سنگ کے باشد مفر

مے کنم قطعِ کلامِ خویشتن | از صخور اندر میان آرم سخن

۱۔ زفت ۔ سطبر ۔ کلفت ۔ مضبوط

۲۔ صلصال کالفخار یعنی گلِ خشک مانند سفال پختہ و این صلصال کالفخار آغازِ تخلیقِ حیوانات بُود۔

راند دانا بر حجر رخشِ خیال | گفت دو قسم است سنگ اندر جبال
آن یکے امواجِ[۱] نارِ اندرون | منجمد گردید چون آمد برون
نام این نوعِ صخورِ[۲] کوهسار | مرد دانا مے نهد احجارِ نار
گرچه از یک اصل بیرون زد قدم | هست بر نوعین این هم منقسم
آن یکے موجے که آمد بر ملا | شد بعجلت سرد از بردِ هوا
این بود نرم و بزودی بشکند | برد و ریحش ریل سازد بشکرد[۳]
وآن دگر[۴] موجے که گردد در خفا | لیک زیرِ سطح ماند مبتلا
سرد گردد آن بتدریج اندرون | سختیٔ جسمش بود از بس فزون

---

۱ موج نار. چون از درون ارض سر بر زده به سطح رسد منجمد گردیده صورت سنگ اختیار مے کند۔
۲ صخور بمعنی سنگ ہ
۳ بشکرد شکردن بمعنی ریزه ریزه ساختن۔
۴ وان دگر۔ وجه سختی سنگ خارا این است که آن از همان امواج ناری پیدا شده است که زیر زمین سرد شده اند و از اثر باد و باران محفوظ مانده و انقباض ارض آنها را افشرده است

ته‌نشین گردد همه خاک و حجر　　آنچه دریا آورد از سمتِ بر

ماده گردد جمع اندر قعرِ آب　　قشر بر قشرے چو اوراقِ کتاب

ناگهان اجساد نوعِ زندگان　　کمتر از برّی و اکثر بحریان

مے فتند اندر میانِ قشرها　　پس تحجّر[1] سخت سازد هر دو را

حالِ وزنِ همه زیرین شود　　زان سبب آن تختهٔ سنگین شود

بعد دوری کوه گردد بس کلان　　زیرِ بحر از قشرهائے بیکران

جوش زن گردد اگر نارِ قدیم　　زیرِ آب اندرِ بنِ کوهِ عظیم

مرتفع گردد زمین و کوه هم　　آب از سطحش نهد بیرون قدم

بر شود ظاهر ز زیرِ قعرِ آب　　بحر در پستی رود اندر شتاب

کوهِ نو بالا شود بر سطحِ بر　　شد مجدّد[2] نام این نوعِ حجر

---

[1] تحجّر بمعنی سنگ گشتن۔

[2] مجدّد آن کوہے کہ جدد یا طبقات دارد۔

چون ز بطنِ ارض سیلِ آتشین | رخ کند بالا سوئے سطحِ زمین
گر شود مسدود راہش از صخور | فوق آن باشد زلازل را ظہور
سدِّ راہش قشرِ دنیا مے شود | سیلِ آتش سنگِ خارا می شود
در دگر دوران چو بالایش کنند | درمیانِ کوہِ نو جایش کنند
کوہِ نو[1] بر روئے این دنیائے دون | زانقباض آید چو از پیری غضون
سنگِ دیگر نوع در عہدِ عتیق | گشت پیدا در تہِ بحرِ عمیق
علّتش تخریبِ دشت و کوہ و بر | ریزشِ اجزائے شان از ہمدگر
کوہسارانِ قدیمی بر زمین | از تنزّل ہر دمے اندوہگین
باد و آب اندر خرابی تیز گام | کوہہا نالان ز تخریبِ دوام
ہر زمان ذرّات بے حد و حساب | آورد در بحر ہر دریائے آب

[1] کوہِ نو یعنی طورے کہ از سبب پیری شکن بر روئے انسان پیدا می شوند۔ ہمان نحو از انقباض کوہہا بر روئے ارض ہویدا شوند۔

لیک از رشک آفتاب کبریا — جمله بی ترتیب [illegible]

چون [illegible] بالا گرفت — ظلم و تشویش [illegible] گرفت

[illegible] شود — [illegible] شود

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] کمال — [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] — چون روان آمد [illegible]

سلە [illegible] — سلە [illegible] گرفت

با صخورِ آبیش گفتن توان — زانکه پیدا گشت زیرِ بحرِ آن
سنگِ مل و سنگِ احمر نوعِ این — سنگ‌ہائے تختہ امثالِ همین
زیرِ بحر از جسمِ احیائے صغیر — آنکه مے باشند در آنجا کثیر
جمع گردد تودہا در ہر طرف — جسمِ مردہ نیز مرجان و صدف
سنگ گردد بعدِ دورے زیرِ آب — پشتۂ اجساد بے عد و حساب
زین حجر گردیدہ جسمِ زندگان — کوہہائے سنگِ مرمر را بدان
با جُدد این جملگی احجارِ آب — مے نماید ہمچو اوراقِ کتاب
در قشورِ این چنین کہسارہا — بیند اہلِ دیدہ رازِ ابتدا
ہر یکی قشرش ز ادوارِ جدا — آرد اجسادِ متحجّر[۱] را گوا
گر کنی پیدا دلِ بینا بصر — ماجرا گوید بہ تو چوب و حجر
ہر کہ او دانائے رازِ فطرت است — بہرِ او کوہے کتابِ قدرت است

---

[۱] اجسادِ متحجّر Fossils اجسادِ سنگ شدہ

کردم این تشریح زائد اے رفیق   باز گویم قصهٔ عهد عتیق

در همان دوران که بود این ارض نو   بر مدار[۱] گرد محور تیز رو

بر سطوح آتش فشانی بیش بود   نار بیرون جهیدن کیش بود

باعث تغویر و تنجید زمین   شد وفور جوشش اندر بطن این

شرح این الفاظ میگویم بتو   معنیٔ تغویر دان رفتن فرو

مطلب تنجید شد بالا شدن   از مقام خویشتن والا شدن

بهر تغویر ار نویسی انخفاض   یا که تنجید را تو انهاض[۲]

مطلب و معنائے هر دو واحد است   در کتاب هر دو گونه وارد است

از وجوه هیئت سطح زمین   انقباض و نشر را دان اولین

ز انقباض اندر کلام کردگار   تَنقُصُها مِن اَطرافِها را یاد دار[۳]

---

۱ رفتار ارض بر محور و مدار نهایت تیز بود   ۲ انهاض بمعنی بلندی

۳ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا نَاْتِي الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَا ۔ آیا نمی بینید که ما
می آریم زمین را کم کرده از اطراف آن ۔

در حضور نوعِ ثانی هم بتو | معدنی آید بدست از جستجو
با تو گویم گر نمی آئی ستوه | جائے معدن چون شد اندر قشرِ کوه
فرض کن کوهے که معدن اندر وست | آب از وے سوئے بحرے راه جوست
آب سنگ و خاک را با خود برد | تا بقعرِ بحر آن ماده رسد
از معادن ذرّها آمد مزید | بر قشور آید همین قشرِ جدید
گر دهندش جائے بر سطحِ زمین | با خود آرد این معادن را دفین
پس بدان در هر دو اقسامِ جبال | گنجِ معدن کرد پنهان ذو الجلال
زین سبب گوید خدائے کردگار | تو ببین رنگِ جُدد در کوهسار
ابیض و احمر یکے چون گل بباغ | در سیاهی آن دگر چون پرِ زاغ
وائی بر تو اے که زینها بے خبر | ساخت خود را باعثِ ننگِ بشر
با مسلمان زان سبب این بد رسید | زانکه غافل شد ز اَنزَلنا الحَدید[1]

[1] وَاَنزلنا الحدید فیه باس شدید ومنافع للناس - و فرود آوردیم آهن را
که دران خطر سخت است و فواید برائے مردمان (سوره حدید)

ابر اوّل گشت پیدا از بخاک | یافته ترکیب خود اندر مغاک
پس بگردون شد بجا سر کشید | همچو آن دودی که از دودان دمید
قطرۀ باران شده در معصرات | آمده در زمین بگیتی ثبات
باز آمد بر زمین چون از سما | پر شد از آن جمله پستی جابجا
گشت ازو پر فرط ارتعاش | یافت خند و خاک گیتی انتعاش
بحر شد یک جا بیک سو کوه و دشت | آمد و دو وانتها زمینهان گشت
گوییت اظهار یک دو مثال | گر بمقبول تو شانی نیست آن
گفته اند آنها که جرم ماه را | آنکه بخشش بود جز این دیگرا
دست داوش چون نشیب افتراق | دمات به سطح ارض آمد انشقاق
نیز آنها بحر ... بر سپهر | جاش میدارد بمسکون قمر

سه مغاک: غار | سه انتعاش: جنبیدن
سه ارتعاش: نفس شدن

کو نشسته از هوای تر بقبض | ورد آن یک بار باشد با انتهاض

چون زمین را هست سوراخ های | کرد داخل در زمین تن بشکن

کو هوا گشته بسی جا بسته | جا نباشد زیر سقف و بر هوا فشار

گشت با همواره چون نرم چه سان | سوی پستی گرد و آب روان

شد[1] ز انجماد تخفیف[2] زمین | نیز با تجمید[3] تبخیر[4] مقترن

هم بشکل آب گر باشد فسرده | دور تبخیرش بود بی بخار چان

گر شود ار هست تا بشکند بر | کار تخفیف زمین آن را شمر

تخم ... گر بیرون ... آب | از کجا آمد همه دریای آب

شد ... تعمیم بی باز حین | نیست تفصیل مراتب شد تعین

اندر و هر ... است او را وجود | آن بی تعمیق[5] و یک[6] ... بود

---

۱ چون خاک بی ... بسته شدن | ۲ تخفیف تنگ شدن

۳ تجمید یخ شدن | ۴ تبخیر بخار شدن بگرما

۵ تعمیق ... | ۶ ... آب جن

فصل ششم

در بیانِ حالتِ سطحِ ارض در آغازِ زندگی و ظہورِ زندگان در آب و قوانینِ حیات

۱- إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَوٰةِ الدُّنْيَا كَمَآءٍ أَنزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَآءِ فَاخْتَلَطَ
بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ[۱] (یونس)

---

[۱] معنی آیہ - جز این نیست مثالِ زندگانی دنیا مانند آبے ہست کہ فرود آوردیمش از آسمان پس درہم آمیخت باوے روئیدگی زمین از آنچہ مے خورند مردمان و چارپایان
(تفسیر حسینی)

لیک شاید ماہِ ما از ابتدا — بُود سیّارک ازین دنیا جدا

چُون بہ قربِ کُرۂ دنیا رسید — ارضِ ما آنرا ز جذبِ خُود کشید

ہست گردان بعد ازان گردِ زمین — در جوارِ ماست تا این دم مکین

ختم شد شرح و بیانِ بحر و بر — بُود جان تا این زمانہ مُستتر

کس نکرد است این تقریر در سنین — کے حیات آمد برین کہنہ زمین

چُون حرارت رفت و آمد اعتدال — پائے خُود را جان برون کرد از شکال[1]

صرف فکرت را مکن در بحر و بر

رہ ز مخلوقات تا خالق ببر

[1] شکال بمعنی بند

چون زمانہ مے کند بروے گذر | مے شود گیتی بطی السیر[1] تر

زانکہ مدّ وجزر دنیا یکسری | ضعف آرد در خرامِ محوری

خالقِ ما کرد کامل انتظام | تا شود جان را درین دنیا قیام

چونکہ اوّل منزلش صلصال[2] بود | رونقِ گیتی جملہ پر او حال بود

درجہان می یافت امرے انصرام | سائبانے بود بروے از غمام

در حوالِ گرم آن دورِ زمان | رُخ نمود اوّل درین سیّارہ جان

چون مرکب جان شد با نبات | در زمانِ ماست نامِ آن حیات

ہمچو اصلِ جملہ اشیاے جہان | ہست رازِ رُوح ہم از ما نہان

شرحِ آنرا چون کنم من بے دلیل | خود خدا گوید کہ اُوتیتم قلیل[3]

آن قلیلی را کہ حق با ما نمود | پردہ از رخسارِ مے باید کشود

---

١ بطی السیر آہستہ رو   ٢ صلصال گل ولائی

٣ اشارہ بہ آیہ کریمہ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ط بگوائے پیغمبر کہ روح از امر خدا است ونداده ایم شمارا علم مگر بسیار کم۔

فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً ۖ وَأَمَّا مَا يَنفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ
فِي الْأَرْضِ ۚ كَذَٰلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ

[illegible] آغاز [illegible]   [illegible]

[illegible]   [illegible] نشانے از وجود [illegible]

[illegible] آتش [illegible]   [illegible]

[illegible] قرآن [illegible]   [illegible]

[illegible]   [illegible]

[illegible]   [illegible]

[illegible] صبح و شام   دشت دنیا [illegible] خرم

[illegible]

[illegible]

جز به جسمے تو نه بینی زندگان | زنده باشد صاحبِ جسمی و جان
تا نه گردد بار بر طبع و مزاج | من نه کردم ذکر تحقیقاتِ لاج[۱]
گویم این جا تا چه افگندند بُن | اندرین مبحث حکیمانِ کهن
از محمّد ابنِ ذکریا[۲] بشنو | زانکه او مے داشت بس افکارِ نو
او ز شاگردانِ ایران شهری است | نزد ملّا ملحد است و دهری است
هست ارشادش که رُوح اندر قدیم | نے شعورے داشتے نے عقلِ سلیم
آمد و اندر هیولے جا گزید | زان کُلِ مقصود در عالم دمید
گر بپرسد کس هیولیٰ بُود نار | رُوح را در آتشِ سوزان چه کار
گویمت رُوحے که در ذرّات بُود | از حواسِ جسمِ ما آزاد بُود
همچو جذب و جُنبش و امثالِ آن | رُوح را خاصیّتِ ماده بدان

---

۱ لاج - سر الیور لاج که در علوم روحانی تحقیقات جدید بکند

۲ محمد بن زکریا رازی حکیم مشهور که کتابے در بحثِ تخلیق نوشته و خیالش این است که روح در آغاز محض نام طاقت جنبیدن بود که درک و شعورے نداشت -

گفت رب از عالم امر است جان — نکتهٔ مرغوب را کرده عیان
عالمان[۱] گفتند مخلوق خدا — منقسم بر قسم دو سرتا بپا
خلق باشد نام جملهٔ مادیات — آنچه محسوس است و محدود جهات
عالمی آزاد از قید جهات — عالم امر است غیر از مادیات
جان ما[۲] یک پرتو آن عالم است — گرچه با ماده دو روزی منضم است
اندرون جسم همچون میهمان — کرد جان خود را درین دنیا عیان
مر ترا با وی تعارف میکنم — در بیانش مختصر حرفی زنم
نزد دانایان دوران جدید — صاحبان دانش و علم مزید
روح ما همزاد[۳] جسم ماده است — در ازل با ماده یک جا زاده است

ـ۱ـ نزد حکماء و متصوفین مخلوق منقسم بر دو قسم است عالم خلق و عالم امر۔ عالم خلق مراد از مخلوقات مادی و عالم امر مراد از عالم ارواح که آنرا عالم ملکوت نیز مے گویند ۱۲

ـ۲ـ جان ما مراد از روح انسانی

ـ۳ـ همزاد در یک وقت پیدا شده

جان که در قطرات یا ذرّات بود — غافل و محروم از نشو و نمود

زانکه با وے نامساعد[1] بود حال — مے شد از جنگِ عناصر[2] پائمال

این زمان تبدیل شد حالِ جهان — خواست حق آرائشِ محفل ز جان

گشت قشرِ ارض[3] هم مضبوط تر — معتدل گشتند قدرے بحر و بر

چونکه ممکن گشت آغازِ حیات — خلط شد جان بیشتر با بادیات

نامِ جزوِ بادیش را جسم دان — زنده باشد صاحبِ جسمی و جان

خاصهٔ اشیائے حی بالیدن[4] است — هم ز اصلی فرعها زائیدن است

شیءِ کان اوّل آمد در جهان — در حمیه[5] بود بے نام و نشان

این نبود اندر بحارِ بس عمیق — بلکه اکثر اندران عهدِ عتیق

---

۱ نامساعد ناسازگار

۲ جنگ عناصر کثرت زلازل و آتش فشانی و تموّج مدّ و جزر و کثرت باد و باران -

۳ قشر ارض حصهٔ بالائے مواد آتشین

۴ بالیدن نشو و نما یافتن

۵ حمیه گِل و لائی

جانِ ما گر نفرت و خواہش دہد — روح ذرّہ طاقتِ جنبش دہد

رُوح ہمچو جسم اندر ارتقا — مرحلہ مے کرد طے از ابتدا

در زمانِ اوّلین آمد پدید — مرتقی گشت و باین صورت رسید

ارتقائے[1] جسم ہم در این زمان — منکشف شد بر عقولِ مردمان

ارتقائے رُوح بُودہ مختفی — زان ہمے گفتند او را اجنبی

ورنہ از روزِ ازل با مادہ جان — بود در ہر مرحلہ یک جا بدان

من نگویم رُوحِ انسانی ست این — بلکہ ذکرِ رُوحِ حیوانیست این

یافت جان تکمیل اندر بوالبشر — خواہد آمد ذکر آن جائے دگر

داد قلبش نورِ حق را انعکاس — از نَفَخْتُ فِیہِ[2] کردم این قیاس

این سخن را در مقامِ خود بجو — مے کنم از خلقِ عالم گفتگو

[1] ارتقائے جسم چون روحِ حیوانی را مرتقی نہ تصور دیدہ آنرا از آغاز موصوف بصفات موجود می پنداشتند ازین سبب در دانستنِ آن مشکلات پیدا مے شدند

[2] ونفخت فیہ من روحی ۝ ودمیدیم در وے روحے از خود

زندگی در آں وحُول آمد پدید　　خالقِ بے چوں بہ مہرش پرورید

شد و جز ز بحر و مدرار[1] مطر[2] | اکثر سطح زمین را ساخت تر

جمع می گشتند هر جا آب ها | بود سطح ارض پُر تالاب ها

نی نباتی بود و نی حی آن زمان | پاک[3] ز آلایش فضائی این جهان

پس ز قرص شمس هر نوع شعاع | در زمین گشتی ممد با اختراع

بود بیش[4] آمیزش ماء معین | با معادن در بحور اولین

حل بکن صابون را در جام آب | صورت بحر اندر آن دوران بیاب

زندگی در آن وحول آمد پدید | خالق بی چون بمهرش پرورید

چون رحم گرمی بعالم جمله بود | زانکه جسم زنده مثل نطفه بود

۱؎ مدرار یعنی پیاپی آمدن ۲؎ مطر یعنی باران

۳؎ پاک در آن زمان مائیں در هوا کم بود و دیگر انواع غازات هم که نتائج عمل حیوانات و نباتات اندر هوا کمتر بودند۔ ازیں سبب جمله اقسام شعاع شمس بر زمین می رسیدند و در پیدا کردن حیات ممد می گشتند۔

۴؎ بود در آب بحرها معادن کثیره حل شده و صورت بحر مثل آبی بود که صابون با آن آمیخته شود و این آمیزش نیز ممد ظهور حیات شد۔

ارتقائے زندگانِ اوّلین	شُد ز قطراتِ سلال[1] ماءطین[2]
زایشِ[3] افرادِ ما در این زمان	بر ہمین شیوہ بُوَد اندر جہان
ہمچنین[4] شد ابتدائے اوّلیں	زندگان را جُملہ بر رُوئے زمین
ارتقا[5] را باعث آمد حکمِ کُن	ہست این سرّے ز علمِ من لدن[6]
امرِ کن دادن سزاوارِ خداست	بتگری[7] ابعد ز شانِ کبریاست
حق تعالیٰ خواست مرجان را بقا	خادمِ جان گشت ارض و ہم سما
بہرِ استقرار[8] جانِ نازنین	داشت گرمی سر بسر روئے زمین

---

[1] سلال یعنی جوہر بیرون کشیدہ   [2] ماءطین آب و گل

[3] یعنی افرادِ مادر این زمان ہم از قطراتِ آب کہ آنرا منی می گویند پیدا مے شوند۔

[4] یعنی جملہ حیوانات۔ صورتِ اولین ایشان بر روئے زمین مثلِ قطرات منی بود

[5] ارتقا۔ چون حق سبحانہ امرِ کن داد عمل ارتقا شروع شد

[6] علم من لدن علم باطنی

[7] بتگری این گفتن کہ خداوند تعالیٰ بمدد فرشتگان یک بت کلان ساخت و روح در و دمید
گویا بتگری را منسوب بہ حضرت ربّ العزت کردن است

[8] استقرار بمعنی قرار گرفتن

خود خدا گوید به قرآن و زبور[1] | ارض را وارث شود صالح ضرور
هر که دارد طاقتِ حربِ حیات | در جهان حاصل کند حقِ ثبات
صالح است از دیگران صالح‌تر است[2] | گرچه دینِ او فضول و ابتر است
هست ارشادِ نبیِ محترم[3] | کفر مے پاید نمے پاید ستم
بر دگر کس ظلم کردن ناروا ست | بر تنِ خود ظلم نفیِ کبریا ست[4]
سست گشتن خویشتن را کشتن است | خودکشانِ اخوانِ جان بر گردن است
گر فریقے سست و کاہل میشود | از فنونِ وقت جاہل مے شود
در جہان او را نمے باشد ثبات | گرچه مے آرد بجا صوم و صلوٰة[5]

---

[1] وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ ۔ ما بر آئنہ نوشتیم در زبور بعد نصیحت کہ بتحقیق وارث شوند دنیا را صالحان۔

[2] صالح یعنی صلاحیت امور دنیوی دارد۔

[3] ہست۔ الملك يبقى بالكفر ولا يبقى بالظلم حکومت تا کہ با کفرے پاید بظلم نمے پاید

[4] نفی۔ بر تن خود ظلم کردن گویا انکارِ وجودِ خدا کردن است۔

[5] یعنی امور جہانداری محض بہ پابندی صوم و صلوٰة رسمی بر جا نمی مانند۔

آب گرم بحرہا غسلش نمود — شد موافق ارض و تعدادش فزود

پیشتر از بحثِ حیّ مرتقی — بشنو اسرار و اصولِ زندگی

شیٔ حیّ[1] چون زاد در دنیائے ما — دشمنِ جانش بود دیوِ فنا

بہرِ جنگِ آن غنیمِ پُر حسد — جمع سامانِ بقا را میکند

حربِ صعب است این تنازع للبقا — جنگ با اعداؤ و با ارض و سما

چیرہ گردد گاہ دشمن برملا — گہ مخالف می شود آب و ہوا

اے بسا اجناس در جنگ و جدال — اے بسا انواع در جہد و قتال

ریختند از ہم دگر اجزائے شان — شستہ شد اوراق از اسمائے شان

آنکہ صالح تر[2] بود پایندہ تر — انتخابِ قدرت[3] است این سربسر

در مثالِ این برون زین بحث ہم — از شواہد ہست پُر دورِ اُمم

---

۱ شی حی اصول اول تنازع للبقا است کہ بقائے اصلح نتیجۂ آنست

۲ بقائے اصلح

۳ انتخاب قدرت Natural Selection

این نصیحت یاد دار اے متّقی | مرتقی شو مرتقی شو مرتقی
انحصارِ جسم بر آب و ہواست | روح را از علم و دانش ارتقاست
علم و فن آموز این راہِ خداست | جہل نفیِ لطف و مہرِ کبریاست
شخصِ[1] نادان ترکِ دنیا میکند | مردِ راہ احیا د اشیاے کند
زاہدے آمد میان این گفتگو | تو بده از کف عنانِ جستجو
غور کن اندر طلسمِ کائنات | میکنم شرحِ قوانینِ حیات
این دوم بشنو ز قانونِ جہان | مے کند مجبورِ موسم ہر زمان
تا بسازد زنده خود را آشنا | در جہان با حالتِ آب و ہوا
بہرِ موشِ روس لازم شد سمور | موشِ ہندوستان ازان دارد نفور
پوستین پوشد جوانِ ترکمان | یک ردا کافی براے ہندوان
یک شتر از ہند و یک از باختر | فرق باشد ہر دو را از یک دگر

---

[1] شخص۔ زیرا کہ پیغمبر گفتہ لا رہبانیۃ فی الاسلام

زانکه او ظلم و ستم لبس ناروا | بر همه افراد خود دارد روا

نیست بر یک شیوه قایم دہر ما | فرض شد تبدیل گشتن بہر ما

ق تغیّر کے دہد حالِ ترا | تا نہ بیند خوب اعمالِ ترا

اصلح الاعمال باشد این زمان | یک قدم برتر زدن از دیگران

دین را با گفتهٔ من جنگ نیست | صبغة الله[1] است دین بے رنگ نیست

اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ[2] نے گوید خدا | برتری زیبد بہ مومن دائما

اے کہ داری تو بکف اُمّ الکتاب[3] | دین روشن تر ز قرصِ آفتاب

شد ز قرآنت منوّر کل جہان | نیست خفّاشی[4] طریقِ مومنان

میدہد درسِ تنازع للبقا | لَیْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰی[5]

---

[1] صبغة الله رنگِ خدا

[2] اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِیْنَ — شما سربلند خواہید شد اگر مومن باشید

[3] اُمّ الکتاب قرآن مجید

[4] خفّاشی مثلِ خفاش ترسیدن از روشنی

[5] نیست برائے انسان مگر آنچہ برائے آن سعی کردہ است۔

فرض کن اول بہ گل روی جہان | بود یکسان حال موسم جا و دان

پس بہ وحدت کرد یک جانب ظہور | ماند در دیگر وطن بہ جا حرور

سردی و گرمی بہ دوران زمان | اختلاف آرد بحال زندگان

ہست از یک نوع موش ہندو روس | فرق از آب و ہوا دان و علوس[1]

گشت در بنگال افغانی یکیں | فرقش از افغانی سرحد بہ بین

فرق آرد سردی و گرمی بہ تن | ہم بہ شکل و رنگ و اجزائے بدن

مختلف ہر ملک را باشد غذا | اختلاف آرد غذا در تن جدا

بیشتر ماحول[2] مے دارد اثر | بر ہمہ انواعِ حیوان و شجر

می شود از این سبب فرقِ فروع[3] | ہست این تفریق جاری از شروع

تو بگو فرقِ فروع اندر کلام | یا بکن تفریق انواعش بنام

---

۱ علوس بمعنی خوراک۔ ۲ ماحول فضائے گرد و پیش

۳ فرق فروع (Differentiation of Species) وہمیں را تفریق انواع نیز توان گفت۔

گرم گردد بعد دوری گر شمال — زندگان را هم شود تبدیل حال

ترکمان از پوستین گیرد قُنفُور — یا بمیرد موش یا ریزد سمُور

هر که این کردن نداند بی گمان — می رود از دهر نگذارد نشان

جای او گیرد یکی نوعِ دگر — که به او گرمی بود مرغوب تر

می‌شود زین جهد در دفعِ ممات — در جهان اصلاحِ انواعِ حیات

زیر این قانون بنگر در جهان — ماضی و حالِ گروه مومنان

سست تر رفتیم و از پس ماندگان — لاجرم هستیم می بینی عیان

جمله شاهان و شیوخِ قوم ما — کارِ شان تن پروری عجب و ریا

غافل و کوته نظر بی دانشان — ز اختلافات و فساد و غدرِ شان

ملتی کان بُود استادِ زمن — هست در گردابِ آفت غوطه زن

این سوم قانون را هم گوش دار — بر رهِ اهلِ خرد شو ره سپار

آشکار است این که اندر ارضِ ما — هر وطن دارد دگر آب و هوا

من مثیلِ زندگانِ ابتدا — گر بخواہی بنمایم مرترا

تو امیبا[1] را ببین در این زمان — یادگارِ بس کہن از زندگان

جسمِ او در خردبین آید نظر — زندہ و بی دست و پا و بی بصر

نزد دانا جاندارِ اولین — خردتر بُود از امیبا بالیقین

مشرقی دانائے اسرارِ کتاب — نفس واحد می نہد نامش بیاب

جمع گشتہ آن نفوسِ[2] واحدہ — اخذ از ماحول کردہ فائدہ

گامزن گشتند بر راہِ ھُدیٰ — صاعدانِ نردبانِ ارتقا

چون بہ گیتی داشت او رائے ثبات — بست اندر سلسلہ خود را حیات[3]

شد عروجش را ازان دم ابتدا — یافت از ہر خطّہ تأثیرِ جدا

فرق در تن آمد اندک اندکے — سبزہ شد یک جا دگر جا کرمکے

---

[1] امیبا (Amoeba)

[2] نفس واحد (Unit of Life)

[3] احیای یک خانوی باہمدگر چسپیدہ خود را در سلسلہ آویختند۔

زین وجوہاتِ اختلافِ زندگان | در ہمہ انواع دیدن می توان

از قوانین با تو گفتم تا اخیر | قصۂ آغاز را از سر بگیر

گویم اول از ہمہ زندہ وشان[1] | آنچہ زیرِ خوردبین ماند نہان

فرقش از ذرّاتِ دیگر ہست کم | غنچۂ نورستہ از کتمِ[2] عدم

زان سپس از آن سلالِ[3] ماءِ طین | آنکہ آمد بر سرِ ماءِ مہین[4]

گر بخوانی نطفہ اش باشد روا | زندگان کردند از وے ارتقا

ارتقا جو بود آن جسمِ رقیق | گشت با احوالِ خود ہر جا رفیق

در کلامِ خویشتن خلّاقِ حق | از اِذا تُمنیٰ[5] بما دادہ سبق

بعد ازان از زندۂ یک خانوی[6] | در جہانِ پیر مہمانِ نوی

---

[1] زندہ وش ذرۂ کہ ہمچو زندہ می نماید

[2] کتمِ عدم پردۂ غیب

[3] سلالِ ماءِ طین جوہرِ آب و گل۔

[4] ماءِ مہین۔ آب غلیظ یعنی آب با معادن آمیختہ کہ در و حول آن زمان بودند

[5] اشارہ بآیہ کریمہ من نطفۃٍ اِذا تُمنیٰ از نطفۂ کہ تقدیر آن خدا مقرر کردہ (مفردات راغب)

[6] زندۂ یک خانوی (Unicellular Germ)

تتمہ حصہ اوّل از صحیفۃ التکوین

ثبوت مباحث گذشتہ از قرآن مجید
و تطبیق معقولات بامنقولات

اَوَلَمْ[1] یَرَ الَّذِیْنَ کَفَرُوْٓا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا
فَفَتَقْنٰہُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ کُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ اَفَلَا یُؤْمِنُوْنَ (انبیا)

من ز فضلِ مالکِ یوم الحساب — ختم کردم نظم یک جزوِ کتاب
آنچہ با علمِ قلیل و فہم کم — از کتب فہمیدہ ام کردم رقم

---

[1] معنی آیہ۔ آیا ندیدہ اند کافران کہ آسمانہا و زمین مجتمع بودند پس باز گشادیم آنہا را از یکدیگر و پیدا کردیم از آب ہر چیز زندہ را آیا ایمان نمی آرند (تفسیر حسینی)

گر ہمے خواہی تو شرح و بسط این — در نگر آن را بہ فصلِ ہفتمین

اندران بینی چہ سان از ابتدا — مرتقی شد زندگی تا انتہا

نالقِ ما از کرمہائے مزید — جانداران را بہ دنیا پرورید

گفتمت اسرار ادوارِ کُہن — تا شوی آگہ ز احوالِ زَمَن

مدّعا زین دردسر و زین قیل و قال

نیست ما را جز رضائے ذوالجلال

گویدت از رتق[1] اجرام زمین — اصل اینها بود واحد بالیقین

این خیالت سوئی بالا مے کند — رہنمائی تا ہیولیٰ مے کند

در پس آن لفظِ فتق[2] آرد خدا — گشتنِ اجزا ز اصلِ خود جدا

معنیٔ آن را مگر فہمیدۂ — زانکہ اقوالِ حکیمان دیدۂ

من ز اسباب و علل[3] گفتم سخن — وجہِ اشتاتِ[4] ہیولائی کہن

رتق بود و فتق شد از حکمِ ربّ — این چنین گو اے گرفتارِ سبب

غور کن بر رمزِ قرآنِ کریم — کن حذر از مکرِ شیطانِ رجیم

بعد ازان گوید کہ خلاق حمید — زندگان را جملہ از آب آفرید

آیت است این بوستانی بار دا — آیت است این بحرِ ناپیدا کنا

ے۱ رتق باہم چسپیدہ بودن یعنی در ہیولیٰ زمین و اجرام سماوی باہم چسپیدہ بودند۔

ے۲ فتق ـ از ہم جدا شدن ـ ہیولائی کہکشان از ہیولائے اعظم و جدا شدن ہیولائے نظام شمسی از ہیولائے دیگر اجزائی کہکشان و جدا شدنِ سیارگان از شمس و اقمار از سیارگان۔

ے۳ مل علتہا — ے۴ اشتات شکستن

چشم پوشئ مکن استادِ فن | از نقایص در خیال و نظم من

نیستم عالم نیم اہلِ زبان | شعر را بہتر ازین گویم چہ سان

شرح کردم ارتقائے مادیات | از ہیولیٰ تا بہ آغازِ حیات

گویمت اکنون کلامِ کبریا | در ہمیں مبحث چہ فرماید بما

مسلکِ مذہب دریں گفتار چیست | اندرین رہ دین را رفتار چیست

گرچہ بحثِ[1] مذہب اندر کائنات | ہست اکثر ماورائے مادیات

لیک اصلِ مذہبِ حق از خداست | کے بود قولِ خُدا جز صدق و راست

چُون کند بحثِ امورِ حادثات[2] | عقلِ ناقص می شود حیران و مات

آیتِ عنوانِ این گفتار ما | ہست در یک فقرہ رازِ ابتدا

بحرِ عالم بند اندر کوزۂ | پائے عالم جملہ در یک موزۂ

اندرین آیت ز اسرارِ جہان | بحث کامل کرد ربِّ مستعان

۱؎ مذہب بالعموم بحث امور غیر مادی میکند

۲؎ حادثات اشیا پیدا شدہ

غیر وحیِ حق یکے از امّیان　　کے شناسد راز تخلیقِ جہان

بالخصوص آن دم کہ دنیا سر بسر　　بود از اسرارِ خلقت بے خبر

سرِّ کینونت[۱] چہ داند دیگری　　جز مکوّن[۲] یا از و پیغمبری

نے بہ انجیل و نہ توریت و زبور　　نہ بہ وید[۳] و نے اوِستا[۴] در سطور

این چنین آیت کسے مسطور دید　　بکر[۵] معنے را چنین مستور دید

گوہرے زینسان ز اسرارِ خدا　　بہر ما آورد احمد مصطفےٰ

صد سلام و صد درود و صد ثنا　　بر رسول اللہ شاہِ انبیاء

رفت با موسیٰ عصایش از زمین　　معجزِ احمد[۶] ہمیشہ زندہ بین

ہم بہ قرآن یاب در دیگر مقام　　بکر معنیٰ ہمچو حور اندر خیام[۷]

ـ۱ـ کینونت تکوین
ـ۲ـ مکوّن خالق تکوین کنندہ
ـ۳ـ وید کتاب ہندوان
ـ۴ـ اوستا کتاب زردشتیان
ـ۵ـ بکر عروس
ـ۶ـ معجز احمدؐ قرآن مجید
ـ۷ـ خیام خیمہ ہا

هست این از معجزاتِ احمدی　　جان جان پرور ز عینِ سرمدی

گو بیت این از هیولائے عظیم　　زانتشارِ جزو جزوش در قدیم

زان سپس اندر آمد جان در جهان　　مے کند این آیتِ قرآن بیان

این دو رمز از رازهائی ابتداست　　اندرین مستور سرِّ انتهاست

ذکرِ این هر دو تبو کرداست ربّ　　تا ازو غافل نباشی روز و شب

آخرِ این آیه از اهلِ کمال　　هست مستفسر خدائی ذوالجلال

غور کن اے آلِ آدم از شما　　آفریدم مرسلان و انبیاء

جمله سوئے وحدتِ من خلق را　　داعیان بودند بر راهِ هدیٰ

داده ام قرآن بہ ختم المرسلین　　بر شما از من پیامِ آخرین

در همین آیه ز اسرارِ کهن　　سرِ خلقت را بتو گفتم علن

گر کنون هم راهِ ایمان نسپری　　تا کجا انکار و طغیان می بری

گفت احمد معجزم قرآن بُوَد　　قایلِ این صاحبِ ایمان بُوَد

جامعِ احکام ادیانِ قدیم   مخزنِ اسرارِ قرآنِ کریم

چیست قرآن نُورِ ربّ العالمین   شاہدِ خلّاق بر رُوئے زمین

اژدہائے سحرِ شک و ارتیاب[1]   از یدِ بیضا فزوں تر این کتاب

در جہان نُورِ خداوند این کلام

گیر حبلُ اللہ[2] محکم والسّلام

۱؎ ارتیاب : در شک افتادن

۲؎ حبل اللہ : ریسمان خدا یعنی قرآن مجید

صالحان را گفت حق نافع چو آب | طالحان را بے فواید چون حباب
گفت نفع آب ماند تا ابدؔ | محو گردد در دو سه ساعت زبدؔ [۱]
مقصدِ این آیه از بس اوضح است | کاشفِ رمزِ بقائے اصلح است
گر مُدوّر نزدِ تو باشد فضا [۲] | هست این نکته به افطارِ سما
دورِ آتش بود قبلِ آب و خاک | قَبۡلِہٖ مِنۡ نَّادر قرآنِ پاک [۳]
می دهد قرآن از نیسان هر زمان | درس هائے نَو بنَو با مومنان
آنچه دیدی در کتابم سر بسر | رائی و قولِ جمله اربابِ هُنر
مومن و نصرانی و هم از یهود | از مجوسان و بزرگانِ هنود
اختلافش چیست با قولِ خُدا | پس تو حکمت را مدان از دین جُدا
بالخصوص اسلام دینِ آخرین | ملتِ بیضائے ختم المرسلین

[۱] زبد جاب
[۲] اگر فضا را کسے مدوّر مبدا ند لفظ افطار سما در قرآن تائید این میکند
[۳] وَخَلَقَ الْجَآنَّ مِنۡ قَبۡلِہٖ مِنۡ نَّارِ السَّمُوۡمِ

صحیفۃ التکوین

حصہ دوم

فصلِ ہفتم

دربیان آغازِ حیات در آب و پیدا شدن نباتات وارتقائی درختان و تخلیق مضغه از علوقِ نطفه و ارتقائی حشرات و قشریات و حیتان و ضفادع و ضب از زحاف

وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَآبَّةٍ مِّنْ مَّآءٍ فَمِنْهُمْ مَّنْ يَّمْشِيْ عَلٰى بَطْنِهٖ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّمْشِيْ عَلٰى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّمْشِيْ عَلٰٓى اَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللّٰهُ مَا يَشَآءُ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ[1] (سورة نور)

---

[1] آیہ۔ و خدا آفرید ہر جانوری را از آب پس از اینہا است می رود بر شکم خود و از اینہا است آنکہ می رود بر دو پائے۔ و از اینہا است آنکہ میرود بر چار پائے می آفرید خدائے تعالیٰ ہر چہ میخواہد ہر آئینہ خدا بر ہر چیز توانا است۔ (تفسیر حسینی)

فہرستِ مضامین

اصلِ حیوان و نباتاتِ زمین — یافت صورت در سلالِ ماء و طین

کرد قطره ارتقا از این سلال — مسکنِ مالوفِ او آبِ زلال

از تلطف هائے حیِّ لایموت — کرد آن از نورِ شمسی اخذِ قوت[1]

در نباتی هست یک جزوِ لطیف — کان کشد از نورِ رزاقِ نظیف[2]

از شعاعِ شمس چون رزقش رسید — رنگِ اخضر از همان آمد پدید

قطرهٔ[3] اول که بود اصلِ نبات — در وجود آمد به آغازِ حیات

باحیاتی چونکه این حصول شد — در تنازع للبقا مشغول شد

خشک گشتے آب و این بیجان شدے — بارِ دیگر زنده از باران شدے

زیست قطره قرنها زینسان زبون — تا صلاحیت به جسمش شد فزون

تافت بر سوے نورِ الطافِ خدائے — از سواحل[4] در وحولش داد جائے

---

۱ قوت خوراک ۲ نظیف پاک.

۳ قطره ذرّهٔ سبزه که همه نباتات از آن ارتقا کردند و آن در خوردبین نظر می آید

۴ یعنی قطره که جائے او در ساحلِ بحر بود در وحل جائی گرفت

از عنایاتِ خداوندِ کریم | خالق و رزّاق و رحمن و رحیم
این دوم جزوِ کتاب آغاز شُد | فکرِ من با طبعِ من دمساز شُد
گفتمت از زندگی در ابتدا | بشنو از اطوار[1] اندر ارتقا
از معارج[2] در عروجِ جسم و جان | مے کنم جہدے کہ آید در بیان
سرگذشتِ زندگان اندر بحار | زارتقائے نوعہائے ذی فقار[3]
از خروجِ زندگان در دشت و بر | از نباتات و ز اشجار و ثمر
سیرِ مخلوقاتِ ربّ العالمین | در دلت پیدا کند حق الیقین[4]
مجملے گویم ز احوالِ نبات | بعد ازان از دیگر انواعِ حیات
من نگویم از درختِ باردار | از صنوبر یا ز شمشاد و چنار
بلکہ آغازم ز بحثِ آن نبات | بود کان در دورِ آغازِ حیات

۱؎ اطوار طورہا — ۲؎ معارج زینہ ہا

۳؎ ذی فقار آن حیوانات کہ استخوان پشت میدارند کہ در عربی آنرا فقرہ میگویند۔

۴؎ حق الیقین یقین کامل کہ بالاتر از درجۂ علم الیقین و عین الیقین باشد

آن یکے رگ گشت و زرقش را کشید ‏ با سہولت طعمِ خود را مے چشید
فرقش از حیوان سکون در یک مقام[1] ‏ غافل و بے بہرہ از ذوقِ خرام
این نباتی از عناصر رزق چید ‏ قُوتِ حیوان از دگر احیا رسید
طعمِ خود را یافت یک جا برقرار ‏ نے چو حیوان رزق او صید و شکار
چُون بقائے نسلِ او از قطرہ بُود ‏ لازماً در آب جائے خُود نمُود
زالِ دنیا بود در آن دم جوان ‏ گرم سطحش چون بطونِ مادران
سبزہ در ماحولِ خود خوشحال بُود ‏ جائے او در ساحل و آوحال بُود
رزق زیرین پنجۂ بخشش کشید ‏ نور و غازاتِ ہوا را برگ چپید
اے کہ جُوئے سِرّ ابقائے حیات ‏ می توان در برگ دید انف النبات[2]

[1] یعنی فرقِ اولین سبزہ و حیوان این بُود کہ قطرہ نبات ساکن و نطفۂ حیوان متحرک مے ماند و رزق قطرہ از عناصر بود و رزق نطفۂ حیوان از نباتات و نطفہ دیگر۔
[2] انف النبات یعنی نباتات یعنی مسامات دم کشیدن کہ در برگ می باشند۔

مدتے زامواج در اقلاق[1] بود | در وحولش خواہش اعراق[2] بود
اندر این جارست قطره زانغماس[3] | یافت بے تکلیف نوعش انغراس[4]
قطرہائے چند پس یکجا شدند | مرتقی از خلقت اولیٰ شدند
زانفرادیت[5] چو کردند ارتقا | "جسم کل"[6] گوئیم آن مجموعہ را
ہر یکے در جسم کل میکرد کار | بر عمل شد شکل ہر یک را مدار
آن یکے شد برگ و سر بالا نمود | تا بیاید رحمت یزدان فرود
کارلنگر[7] کرد یک جزوش کزان | بیخ سبزه[8] شد پس از دور زمان

---

۱ اقلاق یعنی بے آرام کردن
۲ اعراق یعنی بیخ در زمین فرو بردن
۳ انغماس یعنی به آب فرو رفتن غرق شدن
۴ انغراس یعنی رویدن درخت
۵ انفرادیت یعنی وحدت
۶ جسم کل یعنی جسمے که از مجموعه جراثیم ساخته شده بود
۷ کارلنگر پارۂ آہن ثقیل که برائے استاده کردن کشتی در آب می انداختند
۸ بیخ سبزه آن جزو سبزه که کارلنگر او گرفته شد بعد دوری چون سبزه بر زمین جائے گرفت بیخ آن گشت

رفت بالتدریج از ساحل برون ‏ ‏ ‏ در رہ بدروے در کشتی شد فزون

سخت شد آن ہمچو سنگ نازک بدن ‏ ‏ ‏ پس بہ آسانی بہ پشتش شد وطن

پیشتر سے زد بہ ہر دو ران قدم ‏ ‏ ‏ تا بزد بر قلہ ہائے کہ علم

در میانِ جملہ انواعِ حیات ‏ ‏ ‏ اولا آمد سوئے خشکی نبات

بود حیوان را غذا از برگ و بر ‏ ‏ ‏ پیش پیشش زان سبب آمد شجر

غور کن در دل کہ این تقدیر کرد ‏ ‏ ‏ یا کہ خیاتِ طبیعہ این تدبیر کرد

سبزہ و گل بہ درختانِ جدید ‏ ‏ ‏ بعد چندین قرنہا آمد پدید

تو نگو تنہا نبات آمد بہ بر ‏ ‏ ‏ در پس احیائے دیگر رہ سپر

نوعِ غاز[1] آن را کہ بائین است نام ‏ ‏ ‏ انحصارِ زندگان بروے مدام

سبزہ آن را اخذ کردہ جابجا ‏ ‏ ‏ مے دہد آزادیش اندر ہوا

---

[1] نوع غاز یعنی نباتات چون ہوا را در خود میکشند بائین یعنی آکسیجن را بیرون مے برآرند وازین سبب بعد پیدا شدن نباتات غاز بائین یعنی آکسیجن گیس در ہوا زیادہ شد کہ انحصار زندگی حیوانات بر آن است۔

ارتقا جو سبزۂ نورستہ گشت　　بعد دورے ریشہ‌اش[١] آمد بدست

یافت چون ماحول بہتر شد نہال　　گامزن ہر دم بہ معراجِ کمال

گیرد از ماحول شیئے اثر　　کرد آن تفریق انواعِ شجر

داشت نازک ہمچو نے جسمے درخت　　در سواحل زان سبب افگند رخت

کرد باز اصلاح و تادیبش خدا　　گامزن کردش براہ ارتقا

دور ریشہ رفت و تخم آمد پدید　　دست دادش فتحِ ابوابِ جدید

آنکہ تخمِ او نکردہ ارتقا　　تاکنون در نزدِ آبش ہست جا

پس شجر با بیخ و برگ و بار شد　　ریخت تخمش نسلِ آن بسیار شد

قوتِ خود را بیخ و برگِ خویش چید　　احتیاجِ زیست در ساحل ندید

چون شجر از عطش[٢] بے اندیشہ شد　　سوئے بر یلغار[٣] فوجِ بیشہ شد

---

١ ریشہ اش۔ نباتات بر دو قسم اند یکی آنکہ از تخم پیدا می شوند دوم آنکہ فزائش نسلِ شان از ریشہ باشد و ریشہ نام آن اجزائی باریک مثلِ موئی است کہ در بعضی نباتات بجائے تخم می باشند۔

٢ عطش تشنگی　　٣ یلغار حملہ

از سلالِ طین در بحرِ عمیق — گشت پیدا[1] چون منی جسمِ رقیق

درمیانِ آن چنان ماءِ مهین — کرد پیدا نطفه[2] ربّ العالمین

نطفه را گوئیم جرثومِ حیات — بود آن چون قطرهٔ جنسِ نبات

چون امیبا بود جسمِ مختصر — آنکه اندر خردبین آید نظر

حالتِ بحر همان دوران بتو — گفته‌ام در فصلِ سادس مو بمو

بسته خود را آن نطف در سلسله — تازه‌تر کردند پیدا مشغله

این بهم چسپیده را گوئیم علق[3] — شد علوق از رحمتِ ربّ الفلق

جزوها چسپیده باهم کل شدند — باغِ عالم را گل و بلبل شدند

بود[4] هر یک جزو را تخصیصِ کار — نفعِ آن در جسمِ کل شد آشکار

---

[1] گشت پیدا چون منی آنرا در انگریزی پروٹوزوا (Protozoa) می خوانند

[2] نطفه جرثومِ حیات یا نفسِ واحده که زندگی حیاتے دارد۔

[3] علق (Coelenterates) جراثیمِ حیاتے در یک سلسله تسلسل پذیرند و باگدیگر مربوط شده اند

[4] بود هر یک جزو را یعنی هر جزو آن سلسله به بجا آوردن یک کار مأمور بود و نفعِ آن به تمام سلسله میرسید

سبزه چون مائیں را داد ازدیاد — سوئے خشکی روئے خود زنده نهاد
گشت لشکر کش به سمتِ بر حیات — بود قائد فوج را جنسِ نبات
چون[۱] نبات آمد بخشکی از وحول — جیش حیوان کرد در آنجا نزول
پس نباتی رفت در قربِ جبال — کرد حیوان سوئے بر شد الرحال
بر سرِ کهسار ها[۲] با چار پا — رفت یکجا بعد چندین قرنها
از سواحل تا به کهسارش رحیل — بوده است اندر زمانے بس طویل
طولِ آن مدت بگویم در سنین — اندرین جا نے به فصلِ هشتمین
ختم بهتر بحثِ انواعِ نبات — گوئیمت از دیگر اقسامِ حیات
خواست چون تخلیقِ حیوان را خدا — در زمینِ ما به دورِ ابتدا

---

۱ چون نبات — یعنی در آن زمان که نباتات بیرون از اوحال در خشکی رستن گرفتند حیوانات در اوحال سکونت پذیر گشتند یعنی آمدنِ حیات سوئے خشکی بالتدریج بود۔

۲ بر سرِ کهسار ها — یعنی تا زمانِ پیدا شدنِ چار پایان بیشه ها بر کوهها نه رسته بودند۔

زان جراحت این زمان باید نشان | در جنین اندر بطون مادران
[illegible] سالم زان [illegible] | [illegible] چنین ما قول [illegible] را پرورید
[illegible] تا جراحتها [illegible] زمان | [illegible] چون [illegible]
آنکه پیشاپیش بود اندر [illegible] | [illegible]
تو [illegible] با [illegible] | [illegible]
کی ز بی استخوان آن زنده بود | [illegible]
[illegible] زنده [illegible] استخوان | [illegible]
[illegible] | [illegible]
پیش پیش ساز [illegible] | از کلام [illegible]
از مبادی مردم و ذاتی قدم | [illegible]

سله سبیل جستی راه
۵ گشت مغز اندر سران جسم کل یعنی چون جراثیم که [illegible] را خود وابسته جسم گردیدند
کدام جزو مر ره مقدم آنها بود و پیش بیرت آن مغز سران [illegible]

آن نباتات ابتدائی شکل بین — با قرار اندر یکی کنج زمین

همچو سبزه گرد آبشار پرورش — چون نباتات [illegible] شد پرورش

[illegible] الارض [illegible] — [illegible] اندر [illegible]

آنگه [illegible] — داد یک [illegible] شرار

[illegible] — ذوق آزادی [illegible] بودش به دل

از زمین سر بر [illegible] آب[2] — بود [illegible] اندر اضطراب

[illegible] رفته جا بجا — هر زمان در [illegible]

[illegible] حیات آب هوا — یافت [illegible] نشو و نما

[illegible] گفته [illegible] اخوان الصفا[3] — رازدانان [illegible] ما

درمیان [illegible] دوران که شد [illegible] — گرم تر بود [illegible] نبات

---

۱ [illegible]

۲ [illegible]

۳ اخوان الصفا مجلس علما که در زمان عباسیان منعقد بود

چون قرون چند بگذشت هم برین　　باز شد تبدیلِ حالت بر زمین

یافتند احیا ز گرمی آب و تاب　　نوعها گشتند زاید از حساب

چون زمانه را به خود دمساز دید　　زنده سر از قشرِ[۱] خود بیرون کشید

قشر را بدرید و پاره کرد دو　　از لحوم این پاره ها را شد رفو

لحم بعضے یافت در آن دم وفور　　ساخت از خود یک قبائے بر قشور

بر قشورِ سخت کسوت از لحوم　　زندگان را داد خالق بالعموم

قشر شد اندر تنِ زنده عظام　　زندگانی یافت اعلیٰ تر نظام

این چنین حیوان در جنگِ بقا　　برده بازی در زمانِ ابتدا

آن که از این نوعِ اوّل رونماست　　جانورِ کم استخوان بے دست و پاست

استخوان او تنک همچون نقیر[۲]　　جسمِ او شفّاف مانند حریر

---

۱ قشر یعنی پوست

۲ نقیر ریشۀ که درون تخم خرما می باشد

مُردم از حیوانی و آدم شدم ‌‌ چون بگویم من ز مُردن گم شدم

دور از صحبت چرا این گفتگو ‌‌ قصۂ آغاز حیوان باز گو

شئ حی را بود جسمے بس نحیف ‌‌ چون امیبا[۱] و چو کرمانِ ضعیف

از شدت یک جانبے خشکی پدید ‌‌ شئ حی گشتی ازآن ناپدید

پس بہ حیوان داد حق تا سبب توان ‌‌ کرد پیدا در وجودش استخوان

بشنو اینک گو ہمیت تا اختتام ‌‌ در تنِ زندہ ز تخلیقِ عظام

حصۂ بیرونِ بعضے زینہا ‌‌ سخت تر شد از مرورِ قرنہا

یادگارِ ما ازان دورِ سلف ‌‌ جملہ قشر بات مرجان و صدف

استعداد آمد چو در آب و ہوا ‌‌ کرد اہلِ جسم نازک را فنا

جنگ با آب و ہوا میداشت جان ‌‌ جسم خود را کرد در قشرے نہان

۱؎ امیبا نام کرمے است کہ در زبان انگریزی امیبا خوانند و آن از نفوس واحدہ است۔

می نهد در پیشِ فوجِ حی قدم | می زند بر سنگرِ[۱] خشکی عَلَم
هست لازم قبلِ شرحِ ماجرا | با تو گویم حالِ سطحِ ارض را
روئے گیتی اندران دورِ زمان | داشتے دریا چه هائے بیکران
اکثرِ روئے زمین پر آب بُود | ربعِ خشکی نیز چُون مرداب[۲] بُود
نیست این پوشیده بر اہلِ عقول | دورِ استنقاع[۳] باشد پُر وُحول[۴]
بیشها بودند بر آن ارضِ تر | با نباتے بُود امدادِ مَطَر[۵]
آن زمان اندر سواحل شد مقیم | از جنودِ زندگان فوجِ عظیم
نوعهائے ضفدعی[۶] از امرِ حَے | مرحله از ارتقا کردند طَے
ضفدعی خوانیم آن انواع را | آنچه انگلیش گفت ایمفیبیا

---

۱ سنگر یعنی مورچل
۲ مرداب یعنی زمینے که دران گِل و لائی بسیار باشد
۳ استنقاع یعنی زمانه زیاده شدنِ آب
۴ وحول جمع وحل یعنی تالاب
۵ مَطَر یعنی باران
۶ ضفدعی

در جهان آمد چو نوعِ ذی فقار[1] — کامیاب از امتحانِ کردگار

کرد زود از حالتِ ضعف ارتقا — یافت در گیتی عروج و اعتلا

فرعهائے او زحد افزون شدند — چون جدا احوال شد صدگون شدند

هر یکے از عضوِ دیگر یافت کار — از تقاضهائے لزوم هر دیار

ز اختلافِ عضو در تکمیلِ کار — در فروع آمد نمایان آشکار[2]

پُر ز ایشان گشت اندر بحر آب — زندگان گشتند زائد از حساب

ماهیانِ گونه گونه نوع نوع — از نهنگانِ تناور فوج فوج

زندگان بودند آبی جملگی — سوئے بر ننهاده بُد پا زندگی

چون برین بگذشت دورانِ زمن — زنده شد جوینده دیگر وطن

از قدیم آئیم تا دورِ جدید — آورد مخلوقِ نو خالق پدید

---

[1] ذی فقار آن جانور که استخوان پشت میدارد

[2] آشکار - یعنی چون از اعضائے مختلف در دیارِ مختلف بطابقِ ضرورتِ خود کار گرفتند - ازین سبب اختلاف در اعضا پدید آمد -

بود بالتدریج تخفیف زمین — نیز تغویر[1] ماء معین[2]

رفته رفته خشک چون مرداب شد — زندگی هم بے نیاز از آب شد

چند حیوان سوئے بر راهی شدند — نیم دیگر یار با ماهی شدند

شی ء حی کاندر وحل مسکن گزید — در غطام با توانائی نه دید

چون بخشکی آمد اول زین سبب — گرد از بے طاقتی مشق ضبب[3]

گشت زیر خشکی چو حیوان سرنهند — اولاً ماشئے علی البطن آمدند

گر بجوئے تو ز آنها یادگار — هست باقی تا به این دم سوسمار[4]

در زبان پیش بر روئے زمین — جانور بودند بسیاران چو این

زاحف[5] پیشین بہ سستی کردہ خو — بعد ازین چون سوسماران تندرو

بعد قرن چند اجسام عظیم — یافته این جانداران قدیم

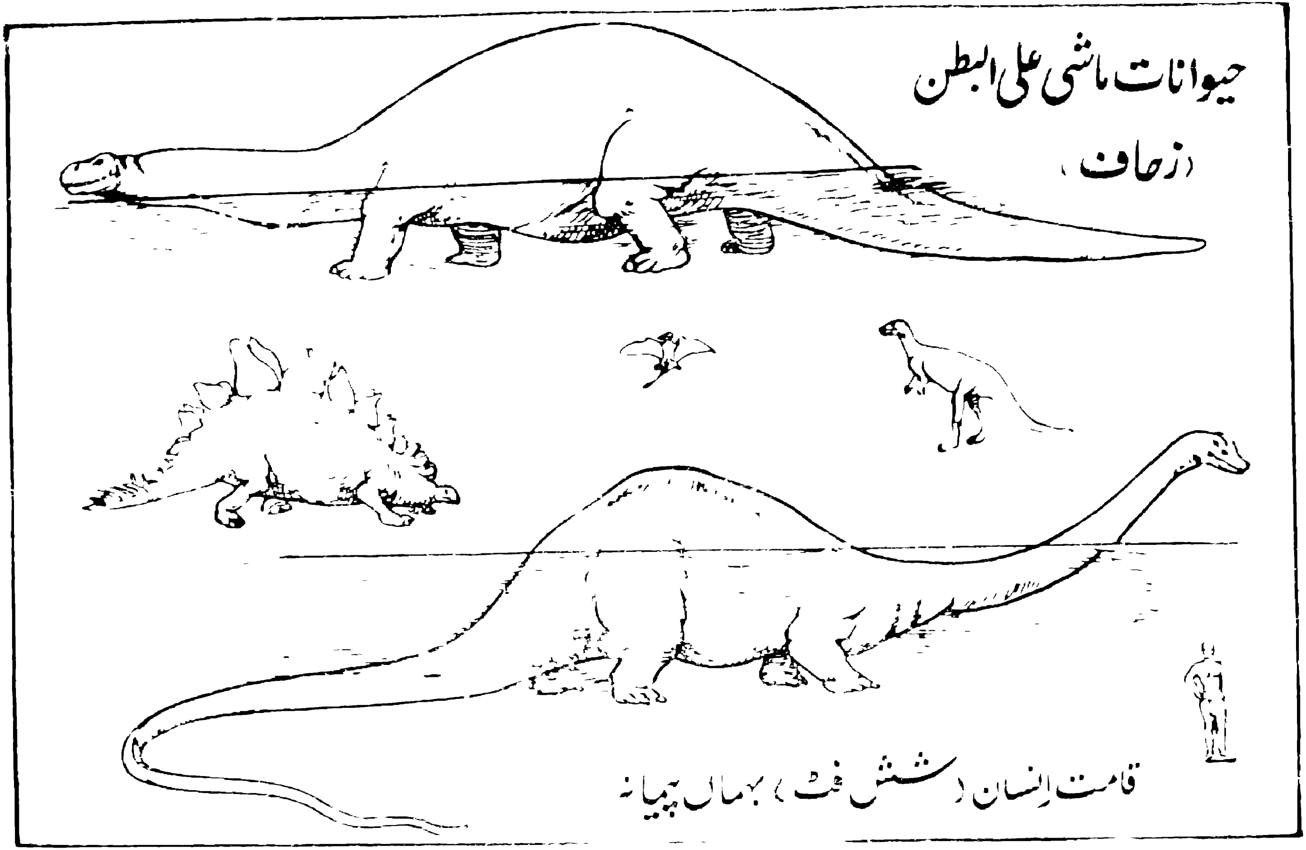
---

۱ تغویر یعنی پائین رفتن
۲ ماء معین آب صاف
۳ ضبب یعنی بر شکم رفتن
۴ سوسمار گوه
۵ زاحف جانورے کہ بر شکم مے رود

جائے خیشوم[1] از ریہ[2] دم مے کشد | گہ برون از آب بر خشکی رود
دم کشیدن از ہوا آموختہ | تا بہ طرز نوی اندوختہ
از ہمین نوع ضفادع چند ہا | زیستند اندر سواحل جابجا
چون ز قید بحر بیرون جستند | از سواحل سوئے اوحال[3] آمدند
شئ حے اندر وحل تکثیر یافت | زندہ بہر خویشتن اکسیر یافت
گشت پر ہر یک وحل از زندگان | از ضفادع تو ہمینان را بدان
روئے گیتی چون نمناک و تر | بہر اینان بود آسان سیر بر
ہمچنین بگذشت دوران مدید | حسب عادت ارض رنگ نو گزید
گرد تنجید[4] سطوح آن دم عیان | جوشش بطن نذاب[5] این جہان
خشک میگردید سطح از ارتفاع | شد ازین رو دور نو را ابتداع

---

۱ خیشوم سوراخ کہ در گلوئی ماہی میباشد
۲ ریہ یعنی شش
۳ اوحال جمع وحل گل
۴ تنجید بمعنی بالا شدن
۵ نذاب بمعنی گداختہ

حیوانات ماشی علی البطن
(زحاف)
قامت انسان (شش فٹ) بہماں پیمانہ

از نظرِ جسمِ شان لرزید دل　　پیل پیشِ عظمتِ آنان خجل

می کشم بهرِ تو من تصویرِ آن　　سوسماری کن تصوّر بس کلان

طُول اوسی گز ز دُم تا فرقِ سر　　بیشتر از شش گز بُش گردِ کمر

چارپا میداشت او بهرِ خرام　　بر زمین دُم را کشیدے او مدام

بُود یک نوعِ تنا ور جاندار　　پشتش از سر تا به دُم دندانه دار

داشت گیتی چند انواعِ دگر　　مختلف در شکل و قامت خُردتر

زیست یک هم شکلِ خفاش[۱] اژدها　　در کلانی چُون جهازاتِ هوا

قبلِ دَورِ طائرِ با پرّ و بال　　در هوا او بُود شاه بیهمال

آن دگر صید افگنی همچون سباع[۲]　　طولش از سر تا به دُم هژده ذراع

گوشت خورے پیل زورے تُند خُو　　بر دو پا استاده مثلِ کنگرو

با چنین جسمِ سترگ[۳] این اژدها　　همچو شیرے جست می زد در هوا

---

۱ خفاش شپرک　　۲ سباع شکاری　　۳ سترگ یعنی عظیم

در عظامِ پاے او آمد صمول[1] / زانکه رفتے بر دو پا اندر وحول

خرد تر بودند بسیاران چو این / ہمچو مور و موش بر روئے زمین

طیرِ بری از ہمین نوعِ دو پاست / مرتقی او از زحافِ ابتداست

بود بر بازوئے شان از ابتدا / پوست وش چیزے چو خفاشان ہا

زان مددی یافت می زد جست ہا / رفت از نخلے بہ نخلے در ہوا

زیستند از دشمنان پُر ترس و باک / جست زن گشتند از بیمِ ہلاک

جست گر گشتند از جہدِ دوام / فربہی گم گشت ہم ثقلِ عظام

چون ضرورت مادرِ ایجاد شد / بر تنش مجداف[2] را ایزاد شد

خواست حق این نوع آموزد ہنر / گشت پیدا بر دو بازو بال و پر

از زمین رفتند بالا در ہوا / طائران گشتند در جوِّ فضا

---

۱ صمول درشت و سخت شدن

۲ مجداف پر

عظمتِ تن را نماید استخوان ہمچو قطب از عظمتِ ایبک[1] نشان
سالیانِ شش کرورِ ارضِ فراخ بود ملکِ این گروہِ دیو لاخ[2]
رفت چون ماشی علی البطنِ کہن دورِ دیگر را جہان افگند بن
بعد مدت ارض رنگِ نو گرفت بیشتر سطحش ز خور پرتو گرفت
باز شد آب و ہوایش معتدل بارِ دیگر شمعِ جان شد مشتعل
چارپا ذات الثدی[3] آمد خروج کرد در دنیا و آمد بر عروج
از ہمین ماشی علی الاربع بیان در نہم فصل است بنگر اندران
یا الٰہ خالق رب العباد سجدۂ تو مے کند حیّ و جماد

از طفیلِ سرورِ خیر الانام
این کتابم را رسان تا اختتام

[1] ایبک یعنی قطب الدین ایبک
[2] دیو لاخ یعنی مانند و مثل دیو
[3] ذات الثدی شیر دہندہ

جنس طایر زیست در عہدِ عتیق[1] | ہمرہِ ماشی علی البطن او رفیق
برد پروازش مر او را جا بجا | زان سبب او ماند گم شد اژدہا
زاحفان[2] را گردشِ گیتی ربود | وجہِ آن تبدیلیِ احوال بود
زانکہ در رگہاے نوعِ اژدہا | خون اثرہا مے پذیرفت از ہوا
گرم گشتی خون بہ ایام حرور[3] | سرد گشتی از برودت بالضرور
گشت چون تبدیل احوالِ جہان | ساختن با دہر نتوانست آن
چونکہ ناقص بود مغزِ اژدہا | او نہ شد پویان براہِ ارتقا
لازماً ناکام در جنگِ بقا | رفت از دنیا بہ آغوشِ فنا
نیست از ایشان درین دوران نشان | غیر از بوسیدہ یک چند استخوان
چون مسلمان گم شدہ از اندلس | قصرِ الحمرا[4] نشان ماندست و بس

۱؎ عہدِ عتیق زمانۂ قدیم
۲؎ زاحفان جمع زاحف
۳؎ حرور گرم
۴؎ قصر الحمرا قصرے کہ در اندلس از مسلمانان یادگار ماندہ

گفتم از ادوارِ دہرِ بے ثبات | قصۂ تخلیق و آغازِ حیات
از نفوسِ واحدہ در ابتدا | تیز از تطویر اندر ارتقا
گویم اینک سرِّ القا و فنا | علتِ تخریب و تکمیلِ بنا
دیدہ دنیا بجنگِ زندگان | سازد از آب و ہوا تیر و کمان
پایلِ سردی شود چون این زمین | باز رستہ چون نماید تخم و کین
نو بہارا قتل سازد بر سپر | مے گزیند زندگی شکلِ دگر
چون دوبار آید زمانِ اعتدال | از حضیض[1] آید احیا بر کمال
شمعِ حق گیرد دنا چون انتفاع[2] | میکند آن دورِ نورانیت اِلاع
دہر استیناف[3] دورانِ جدید | آورد با میہمانانِ عتید[4]
بیشتر شد ہر کہ با وی آشنا | او شود ہر زندگان را مقتدا

---

1. حضیض نہایت پستی
2. انتفاع اثر گرفتن از چیزے
3. استیناف آغاز ابتدا
4. عتید یعنی حاضر و تیار

فصل ہشتم

در شواہد جُدُدِ صُخور[1] بر ارتقائی زندگان
و وجوہِ اشتداد آب و ہوائے جہان
و تقلیل و تکثیر احیاء[2] در ادوارِ زمان

تَبٰرَکَ الَّذِیْ بِیَدِہِ الْمُلْکُ وَھُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرُ ۙ[3]
نِ الَّذِیْ خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَیٰوۃَ لِیَبْلُوَکُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا ؕ

---

[1] جُدُد صُخور یعنی طبقاتِ سنگ ہا   [2] احیاء یعنی زندگان

[3] ترجمہ آیہ بسیار با برکت است آن خدا کہ بدست اوست بادشاہی و او بر ہمہ چیز توانا است آن خدا کہ آفرید موت و حیات را تا بیازماید شما را کہ کدام یک از شما نیکوتر است در عمل۔ (تفسیر حسینی)

دَورِ تخریبی و تعمیری جهان — چند بارہ دید بین این زمان

آن دُوم دَورِ قدیمِ آخرین — در روے آثارِ حیاتِ اوّلین

گر بخواہی طولِ آن دَورِ زمان — شصت کرور آید حسابِ سالیان

بر زمین این مدّتِ بے انتہا — دَورِ فطرہ[۱] بود و عصرِ مضغہ[۲] ہا

گفتہ اند اندر قدیمِ آخرین — دَورِ ثلج آمد دوبارہ بر زمین

بین ہر دو دَورِ ثلجش[۳] در حساب — سالیانِ بیست لک باشد بیاب

نیز آن دم کرد ربِّ ذوالجلال — چند جا در ارض تعمیرِ جبال

رفعتِ آنان نماندست این زمان — گشتہ از تخریب بے نام و نشان

آخرِ این دَور آید در گمان — بُودنِ انواعِ چند از کرمکان

پس صخورِ دَورِ ثالث را نگر — شد حیاتِ اوسط ناشن مشتہر

---

۱ فطرہ قطرۂ سبزہ کہ بر سرِ آب آید — ۲ مضغہ پارۂ گوشت

۳ ثلج برف

در کسالت برد چون نوعِ پناه   تاکنون ماند است با حالِ تباه
گر همے پرسی چسان مردِ حکیم   کرد کشفِ این چنین سرِّ عظیم
شرحِ آن رازِ دقیق آید کنون   تو مگو این فکر خام است و جنون
ذرّتِ یکجا ز نوعینِ صخور   ناری و آبی که میدارد قشور
در قشورِ کوه آبی زانچنان   میتوان دیدن نشانِ زندگان
عمرِ این احجار را دانا چو دید   پنج قسمت گشت آن دَور مدید
آن یکم دَورِ قدیمِ اوّلین   نیست از زنده نشانے اندرین
بود در آغازِ گیتی گرم و حار   زان سبب پیدا نبودند جاندار
بعد ازان در دَورِ آغازِ حیات   زندگانی بود از بس بے ثبات
زندگان بودند نفسِ واحده   در حجر نقشش نگشته عایده[۱]
گرد بر گیتی درین حالت مرور   نزد دانا سالیان صد کرور

---

۱ عایده جائے گرفته

آنکه از این نوعِ اول رو نمات — جانورِ کم استخوان بے دست و پات

اندرین دورانِ ثالث ذوالجلال — بارِ دیگر کرد تعمیرِ جبال

در چهارم ضفدعی کرد ارتقا — امتیازش دم کشیدن از ہوا

اندرین دوران سماکِ[1] جستن — مشق میکردند بهرِ تازه فن

کرد سوئے بر نباتے ہم خروج — در بیابان حاملش آمد عروج

تخم شد ریشه نموده ارتقا — وجه آن ماحول و ہم آب و ہوا

خضرت اندر پنجمین بسیار بود — دشت و ساحل جمله پر اشجار بود

در کلائی چون درختِ آن زمان — این زمین دیگر نه رویاند بدان

اکثرِ آنها کنون گشته زغال[2] — منکشف بر ما نمودستند حال

در اخیرِ این چنین دوران خوب — رفت زیرِ ثلج کل نصفِ جنوب

تا جنوبِ ہند آثارش رسید — یک قیامت آن طرف آمد پدید

---

[1] سماک ماہی — [2] زغال کوئلہ انگار

نزد دانایان اسرار رقم　　هست بر ادوار شش این منقسم
در قدیم غیر از علق[1] یا مضغها　　نیست دیگر جانداری برملا
هم ز اسفنجی و قشری در اخیر　　چندها در بحرها بینی نظیر
بود قشر سخت و مرجان بعد از آن　　اغلبا ملبوس اکثر زندگان
نیز در آغاز این عصر طوال[2]　　دید گیتی دور تعمیر جبال
تا اخیر دور ثانی برملا　　داشت قشری در جهان عز و علا
شوکت قشری چو کم شد در جهان　　عقرب آبی بجایش شد عیان
از وجود عقرب و هم عنکبوت　　در سواحل آن زمان یابی ثبوت
آخر دوران ثالث در بحار　　هر طرف بودند نوع ذی فقار
صبح آغازش دوم دوران بدان　　شاهد این شد متحجر[3] استخوان

---

۱ علق کرمی که در آب میباشد　　۲ طوال یعنی طویل
۳ متحجر استخوان - استخوانی که سنگ گردیده باشد

از صنوفِ حوت و انواعِ ضباب — ماجرا بینی با وراقِ کتاب

زاحفانِ هولناک و زورمند — بر زمین بودند آن دم سربلند

از وجودِ نوعِ طیر اندر جهان — در قشورِ او نشش یابی نشان

از لقائے شان ز انواعِ زحاف — می توان دیدن بغیرِ اختلاف

صورتِ ایشان نہ چون مرغانِ ما — بلکه مثلِ زاحفانِ بدنما

بر شجر آمد گل و غنچه پدید — روئے گیتی یافت تزئینِ[۱] جدید

در سوم حصّه طیورِ دورِ ما — در جهان گشتند اوّل رونما

گرچه آن دم بود دورِ زاحفان — چند ها بینی نشانِ راضعان[۲]

بین نسلِ مرضع و نوعِ ضباب — این قدیمان را چو جسرے کن حساب

ختم شد این جا کتابِ کوهسار — تا به سطرِ آخرِ دورِ چهار

طولِ آن مدت چو خواهی برشمر — هست پنجه لک کرور اثنا عشر

---

۱ تزئین زینت دادن

۲ راضعان شیر دهندگان

داشت این نصفِ شمالی چار زار — زانخفاض و انتهاضِ بار بار

گر روی در معدنے با چشم وا — منکشف گردد بتو این ماجرا

نزد بعضے نوعِ زاحف یک زمین — آمد اندر پنجمین یا چارمین

آخرِ دَورِ ششم آمد وبال — گرد گیتی باز تعمیرِ جبال

اے شدہ مسحورِ دہرِ بے ثبات — گر بخواہی مدتِ وسط الحیات

در حسابِ سال مے گویم بتو — ہست پنجہ لک کرورِ سی و دو

بعد ازین آید جدیدِ اولین — پس صخورِ آن مجلّد را ببین

بر صخورش چونکہ فکر و غور شد — منقسم بر سہ حصص آن دَور شد

در جُدَدِ[1] گر بنگری از چشمِ جان — بس خبر یابی ز حالِ زندگان

ہر یکے تاریخِ پیشیں را ورق — پُر ز اجسادِ مُحجّر ہر طبق

ذی فقار آن دم بہ معراجِ کمال — می رسند از حکمِ ربِّ ذو الجلال

---

[1] جُدَد یعنی طبقات

چون عَلَق ہم مضغہ رفتند از زمین | گشت مرجان و صدف این با یقین

بعد اصحابِ صدف ز اہلِ عظام | زندگانی یافت در گیتی نظام

شرحِ این چون پیشتر کردم رقم | پس چرا تکرار لاحاصل کنم

اندرین دَوران بے حد و حساب | روئے گیتی بس مبدّل شد بیاب

گاہ مے آمد زمانے ثلج و بَرد | گاہ دورِ گرم بعدِ قرن سرد

گاہ اکثر رفت خشکی زیر آب | گہ جبال افراختہ سر در سحاب

گہ زمینِ ما پُر از اشجار بُود | رشکِ جنّت تَحْتَہَا الْاَنْہار بُود

موج نار آمد گہ از بطنِ زمین | سوخت اشجار از موادِ آتشین

گہ زمانِ گرم مے آید چنان | زندگان بودند واویلا کنان

گفتہ اند از اہلِ حکمت اندکے | زانکہ زیبشان نیست رائے ہمگی

فوج فوجِ ماہیان گشتہ ہلاک | ساختند از بہرِ ما از تیل خاک

فی الحقیقت لفظ باشد معدنی | نے ز شحمِ ماہیاں در مدفنی

گفتگو از دورِ پنجم انسب است | نام آن دورِ جدید الاقرب است

هست این دوران کنون هم در روِه | زان گذشته سالیانِ پنج کروه

آخرین جملهٔ تواریخِ حَجَر | در صحیفهٔ این بسنگین نظر

در قشورِ این بگردد رونما | نوعِ راضع چارپایان و دوپا

نزد دانائے حکیمِ رنج‌کش | منقسم گشت است بر ادوارِ شش

اوّل آمد چارپا با شاخ و دُم | عصرِ آدم بود دورانِ ششم

قبلِ آدم سه کرور و نیم سال | گشت دانا بود صبحِ دورِ حال

زانکه اجدادِ دوابِ این زمان | رخ نمودند اوّلا در این جهان

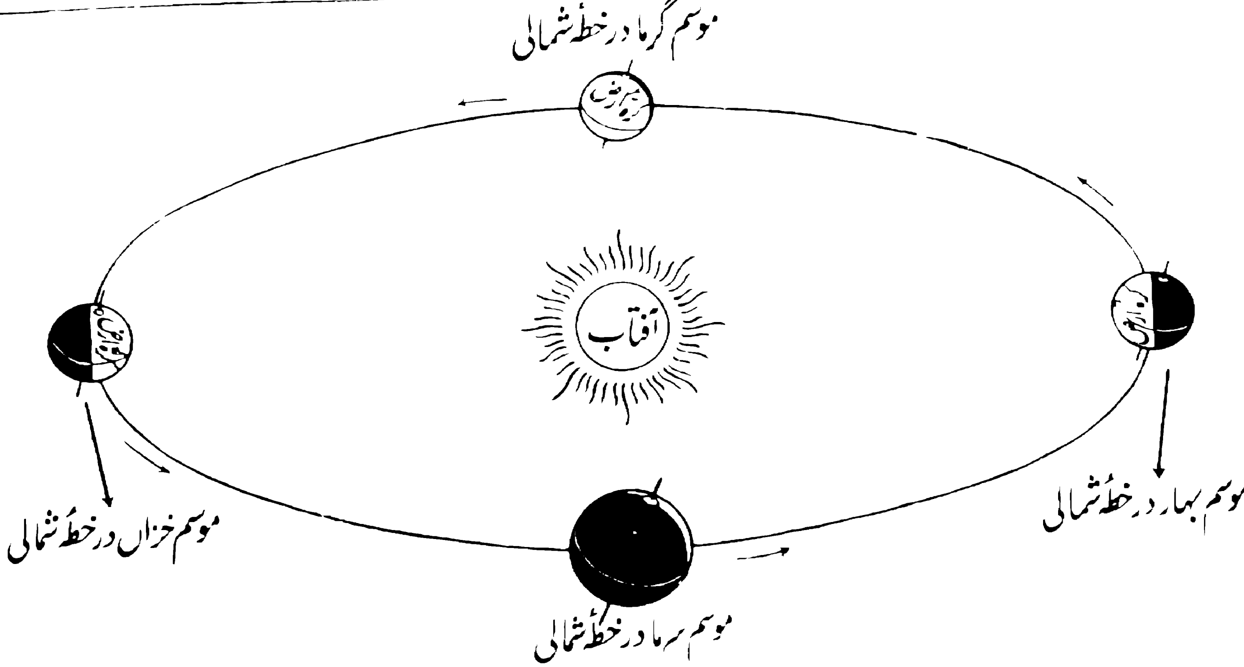
خواهد آمد چون بیانِ هر یکے | آن تفاصیل بود بر اندکے

از ورق هائے کتابِ کوهسار | رازِ دورانِ کهن شد آشکار

مے کنم جهدے کزان کهنه کتاب | اخذ سازم مختصر لبِ لباب[۱]

---

۱ لب لباب اصل مغز

زاویہ ساز د چو محور با مدار
از ہماں در سال موسم شد چہار

آن زمان ہم منطقاتِ ارضِ ما | داشتند آب و ہوا از ہم جدا

زان سبب بہر یکے از جاندار | نوعہائے مختلف شد آشکار

بہر زندہ اندران دورِ زمن | صعب گشتی چون اقامت در وطن

مے شدند اکثر ز بدحالی تباہ | از قضائے حق کجا باشد پناہ

آنکہ شد با حالتِ نو آشنا | ماندے محفوظ از چنگِ فنا

کس نمودے زان وطن شد الرحال | سوئے اقلیمی کہ خوش مے یافت حال

ہر زمان تبدیلئ آب و ہوا | کرد ظاہر اختلافِ نوعہا

ذکر تبدیلی چو آمد درمیان | شرح آن باید نماند در نہان

از چہ رو آید درین دُنیا پدید | اعتدال و گرمی و بردِ شدید

این نہ ذکرِ گرمئ گرمائے ماست | نے بیانِ سردئ سرمائے ماست

بلکہ در ادوارِ این دارِ فنا | دورِ گرم و سرد گردد رونما

۱؎ منطقات جمع منطقہ یعنی دائرہ ۲؎ صعب یعنی مشکل

گفتمت پیشینہ حالاتِ جہان — اینک از تبرید و تسخینش[1] بخوان

نزدِ دانایان مدارِ[2] ارضِ ما — شکل دارد بیضوی از ابتدا

شمس اندر بورہ[3] اش دارد قرار — نیست یکسان بعدش از خطِ مدار

گاہ گاہے این مدارِ دنیوی — میشود زاید ز عادت بیضوی

کہ مدور تر شود راہِ زمین — این دورا از جذب[4] سیّارات بین

گر مدور شد مدارِ ارضِ ما — معتدل تر مے شود آب و ہوا

لیک در دورِ مدارِ بیضوی — مے شود با زور برودت اقوی

گفتن از وجہِ دوم اینک سزد — قولِ خوب از اہلِ تحقیق و خرد

زاویہ سازد چو محور[5] با مدار — از ہمان در سال موسم شد چہار

۱؎ تسخین یعنی گرم شدن ۲؎ مدار یعنی جائے گردش و دور

۳؎ بورہ یعنی نقطہ ماسکہ این لفظ در قاموس عصری یافتہ شد

۴؎ جذب یعنی کشش

۵؎ محور۔ باصطلاح ریاضی خطیست موہوم کہ یک سر آن بہ قطب جنوبی و یک سر بہ قطب شمالی پیوستہ است

ازہمان دَوران کہ بر ارضِ بسیط — سر دتر شد آب در بحرِ محیط

گرمیٔ بطنش نیند ازد اثر — بر ہوائے سطحِ این تفنہ جگر

لیک گاہ از جوششِ قلبِ مذاب — سر زند تنجید بر قشرِ تراب

ارض چون اثقال[1] را بیرون دہد — بر زمین کہسارِ نو پیدا کند

نیز گردد ستم تو زین پیش عرض — انقباض آرد شکن بر روئی ارض

در زمینِ کوہسارانِ کلان — خشک گردد بیشتر سطحِ جہان

زانکہ زاید مے شود عمقِ بحا — کم شود پہنائے سطحش آشکا

نیز ثلجِ دائمی بر کوہسار — آب را کمتر کند اندر بحا

کم شود تبخیر و کم گردد مطر — در جہان آید برودت سربسر

کوہ چون سر بر کشد سُوئے سما — بر سرِ وے کم بُوَد بارِ ہوا

با برودت مے دہد این ہم مدد — ثلج پا از حدِ خود بیرون نہد

[1] اثقال گرانی ہا و بارہا۔

میکند این زاویه اندر جهان　　اقتصارِ طولِ روزان و شبان

اختلافِ موسمی یابد وجوب　　از همین اندر شمال و در جنوب

درجه اش را نیست دائم یک قرار　　گه بود بیست و دو گه بیست و چهار

گاه از بیست و چهار این پیشتر　　بگذرد پنجه دقیقه بیشتر

هست اکنون کمتر از بیست و چهار　　درجه اش پنجه دقیقه یاد دار

قدر انش گفته اند اہلِ کمال　　در ہوائے ارض آرد اعتدال

لیک تغیرّیش پر از رنج و بلاست　　زانکه بردِ سخت را این رہنماست

وجهِ ثالث گردشِ قطبِ زمین　　گرچه مشکل تر بود تشریحِ این

نقطهٔ قطبِ شمالِ این جہان　　گردشے دارد چو راسِ دوکدان

بعدِ بیست و پنج ہزار از سالها　　مے کشد یک دائره اندر سما

ہم از این تبدیلِ سمتِ شمال　　این زمین را مے شود تبدیلِ حال

وجهِ چارم را تو در دنیا بجو　　حل این عقده نمایم بہرِ تو

این سبب ہا را کند یزدان شناس — چون سلاح اندر پدید آید قیاس

آن کہ بے حد عالم آبادان کند — سہل باشد گر یکے ویران کند

لیک مے بینیم ما این ماجرا — در جہان تبدیلِ آب و ہوا

گرچہ در اوّل بود دیو فنا — ہست اندر آخرش جامِ بقا

نکتۂ مرغوب گویم دار یاد — بیتِ مولانائے رومی پاک زاد

ہر بنائے کہنہ کآبادان کنند — اولین بنیاد را ویران کنند

مکتبِ ما بود این روئے زمین — اوستادِ ما خدائے عالمین

گرمی و سردی بہ دورانِ زمان — بود بہرِ امتحانِ زندگان

آنکہ شد ناکام در دنیا نماند — ہمچو گرد از سطحِ خود دہرش فشاند

حکم کن داد ستِ خلّاقِ زمین — تو وجوہِ ناشدن در خود ببین

من نوشتم ہرچہ دیدم در کتاب
وِردِ من وَاللّٰہُ اَعْلَمُ بِالصَّواب

دورِ بردِ سخت و کهسارِ کلان | دورِ تخفیفِ جهان باشد بدان
همچنان هر رود از کهسارها | می برد از سنگ و خاک انبارها
جمع گردد خاک در قعرِ بحار | پست تر گردد به هر جا کوهسار
کم شود گر در زمین عمقِ بحور | دورِ استنقاع[1] را باشد ظهور
در چنین دوران اگر بطنِ نذاب | گرد تنجیدِ زمین در زیرِ آب
بحر از ساحل نهد بیرون قدم | بیشتر گردد تری و خشک کم
پس بدان دنیا ازین اسبابِ چار | گه شود یخ بند و بارد گاه حار
این وجوهِ اربعه در یک زمان | با برودت ار شوند هم داستان
برف از قطبین گردد رهگرا | می کشد لشکر به سمتِ استوا
حمله آرد بر جهان دیوِ ممات | صیدِ او گردند انواعِ حیات
گر شود تفریق مابینِ وجوه | زندگی را کم نمی گردد شکوه

[1] دورِ استنقاع یعنی زمانهٔ زیاده شدن تری بر زمین [2] حار گرم

قبل از ذات الشدی بر چارپا هست ثابت شی بخشی تا زوا

بهر آسانی و لاکن در کتاب چارپا ذات الشدی را شد خطاب

این زمین گشته از تیغ خلاف گرد قتل عام انواع زحاف[١]

گشت چون فارغ ز دفع طالبان باب او گشتا ز بهر سالکان

حالِ سطح ارض آن دوران شنو تا شوی از حالِ دنیا باخبر

در زمین بر سو فراوان بیشه بود زندگی بی خوف شی اندیشه بود

کوهساران پست و انهر دور دو در هوا می بود تیسیر آن صبوح

سر بسر قطعاتِ عالم سبزه زار فصل هر موسم چو ایام بهار

برف اندر قطب هم نامی نبود از عیون[٢] بود جاری آب رود

چارپایانِ صغیر و هم کلان ممتاز از نوعهای شی این زمان

در میان بیشه سر افراشتند خلقِ دل خواه خویش را انگاشتند

---

١ زحاف بر شکم روندگان ٢ عیون جمع عین حتی چشمه آب

فصلِ نہم

در ظہور دوابِ ذات الثدی ماشی علی الاربع وارتقائی شان بہ اوجِ عروج و تخلیق جبالِ جدید و ارتقائی انواعِ ذات الثدی تا اختتام ادوار الثلوج

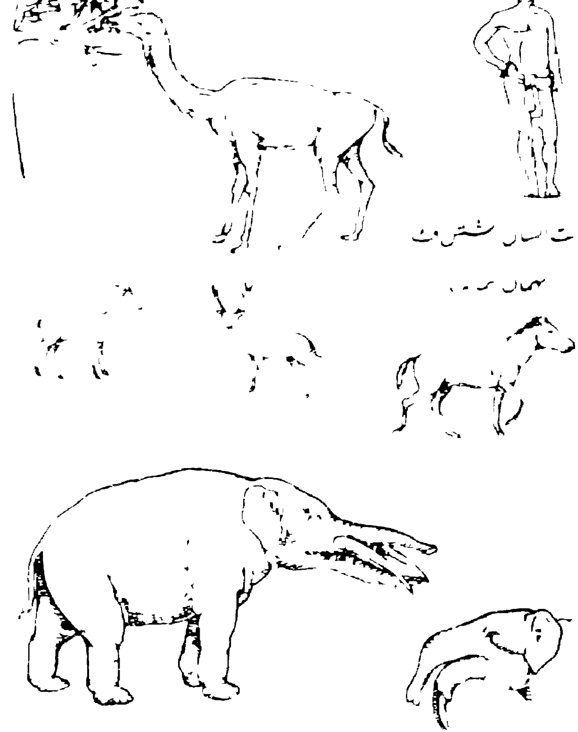
وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ [1]

سرگذشتِ دورِ ماضی نو بنو — گویم از ماشی علی الاربع شنو

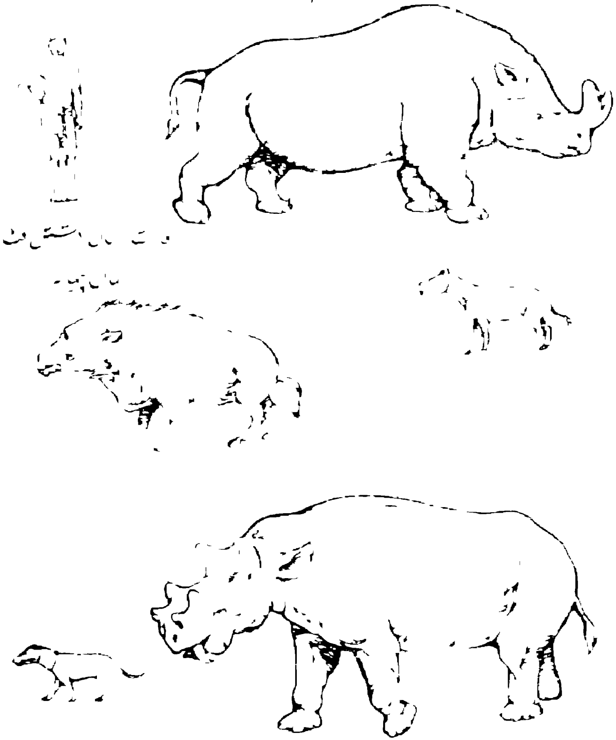
---

[1] و نیست ہیچ جانورے در زمین و نہ ہیچ پرندہ کہ مے پرد بہ دو بازوئے خود مگر ایشان جماعت اند مانند شما (تفسیر حسینی)

اسلاف حیوانات راضع موجوده

حیوانات راضع چهار پایه که هنوز معدوم اند

شکل این ماشی علی الاربع ز سر — مختلف بود از ضباب پیشتر

بود موزون لطنِ ایشان و ذنب[1] — موئی در تن دفع سردی را سبب

دل که خونِ جسم صاف از بهرِ اوست — شاهِ اعضائے تنِ حیوان ہموست

مرتقی[2] گردید اندر جسم خون — نیز آزاد از اثرہائے برون

مغزِ او شد بیشتر از زاحفان — برد سبقت زین سبب از سابقان

بیضه دادن بود کارِ اژدہا — حمل شد تخصیص را ضعِ چارپا

بر زمین در آخرِ وسطائیست — چارپا یک چند غیرِ مرضعست

با ایضان ذات الکیوس[3] و دیگران — آشنا بودند با حالِ جهان

بعد دورے اشتداد[4] اندر ہوا — گشت چون بر سطحِ دنیا رونما

نوعِ صالحتر به میدان زد قدم — کشتگان رفتند در کتمِ عدم[5]

---

[1] ذنب یعنی دم حیوان [2] مرتقی ارتقا کرده

[3] ذات الکیوس — آن جانداران که در زیر سینهٔ خود جیب میدارند که بچگان خود را در آن می‌پرورند

[4] اشتداد شدت و سختی [5] کتم عدم فنا

دشمنان هم بیشتر کردند تاخت | هر یکے از بیضه طعم خویش ساخت
زین سبب در خطّهٔ بالا و پست | دانهٔ بیضه فگن در کوه و دشت
اکثرش رفت از جهان گشته فنا | زانکه داد از دست سامانِ بقا
آنکه در جائے امان بیضه نهاد | نسل او بینی بگیتی هست شاد
نیز آن نوعے که اندر جسمِ او | بیضه اش محفوظ بودے از عدو
آشنائے کرد با آب و هوا | در جهان گشتند آنان مقتدا
نوعِ ذات الکیس آمد بر کمال | آنکه انگلیسش بگفت مرسوپیال
چون به راهِ ارتقائے جاودان | رفت نوعش سست تر از دیگران
گشت او نابود در قطع کبر | در جزائر ماند پنهان مستتر
بعد ذات الکیس دیگر چارپا | یافتند اندر زمین عزّ و علا
از کجا این چارپایان آمدند | از چه سو این تازه مهمان آمدند
نیست در این عالمان را اتفاق | هر یکے را بر دلیلے ارتفاق[1]

[1] ارتفاق بمعنی تکیه۔

آشنا گشتن به حالات جدید	بود بهر او ز بس صعب و شدید
زان سبب ها باخته تاب و توان	اکثر آن نوع گردد بی نشان
نوع دیگر آن که با حال زبون	زیست در یک گوشه مخفی تا کنون
آمد اندر بزم دوران زمن	داد او را جا به صدر انجمن
در مثال این شنو از مرضعات	تا بدانی سر انواع حیات
زیسته اجداد نوع چارپا	در زمین ها به عصر اژدها
لیک چون گرمان در دوران حال	زیر پای نوع دیگر پایمال
جای ایشان در زمین سوراخ بود	یا به بالای درخت و شاخ بود
نیمه در قد برابر با سگان	دیگران چون موش یا کمتر از آن
اشتداد آمد چو در آب و هوا	کرد اکثر نوع را صفحه افنا
سارقان[۱] بیضه اند قتل شان	متحد بودند با دور زمان

[۱] سارقان جمع سارق یعنی دزد

می نوشتم در کتاب خود بیان — آنچه اغلب تر بیابد در گمان

نزد دانایان عصر این شد صواب — اصل اجداد است بی‌شک از ضفادع

در ترقی زاحف است از ضفدعی — طائر و ماشی ز زاحف مرتقی

مدتی با بهیمه بد در زمان — داشت نوعی برتری از دیگران

نوع انسان صاحب عزّ و ثبات — بر همه نوشیده از آب حیات

آشنا گردید با دوران خویش — در قد و قامت گران گشتند بیش

بود با اسپ و گوزن در غاب — زیست در یک گوشه با تال و تراب

داشت ترتیبی در لقمه دگر — از زبردستان بکنجی کرده رم[۲]

منتقل گردید به جسم دگر — به اعضا با درون قلب و جگر

چون مبدل گشت احوال جهان — گشت مشکل زیستن بر زندگان

آنکه نوعش بیشتر و پیشا بیش بود — زیر حالات دگر در لیش بود

---

۱ ضفدع غوک — ۲ رم یعنی گریختن

ناگهان در قلبِ دنیائے خموش   ارتعاشے[1] کرد نار آمد بجوش

جا بجا قشرِ زمین را بر درید   آتشِ سیّال بر بالا جهید

موج موجِ آتش آمد در جهان   دهر زد شبخون بر پروردگان

از زلازل گشت دنیا بے قرار   زندگان را بود حالت خوار و زار

مرتفع شد سطحِ گیتی جا بجا   بحرها بر گشت و برها بحرها

تو مگو هر قطرهٔ بحرے که بود   خشک گشت و رقبهٔ برّی فزود

در جهان افزون شدن خشکی ز آب   فی الحقیقت هست ناممکن بیاب

گر شود هموار کل سطحِ زمین   جمله زیرِ آب ماند بالیقین

قعرِ آب آن وقت باشد تا دو میل   بر زمین گسترده مانند طلیل[2]

بیشتر از پنج میل اندر شمار   هست در بسیار جا قعرِ بحار[3]

---

١ ارتعاش لرزانیدن

٢ طلیل یعنی فرشِ بوریا که از برگ خرما بافند

٣ قعر عمق

از برودت چارپایان را عُهون[۱] — کرد بے پروا بہ سوراخ اندرون
چون دوبارہ ارض رنگ نو گزید — چارپا از مکمنش بیرون دوید
گشت چون با حالِ دوران آشنا — زندگان کردند با وے اقتدا
چارپایانے کہ مے بینی کنون — منتخب ہستند ز انواعِ فزون
رفتہ بسیار اندر نوعِ چارپا — در تنازع للبقا از ارضِ ما
چارپایانِ کلان و سہمگین — قرن ہا بودند در گیتی مکین
صورتِ آنہا شدے وجہِ ہراس — شکلِ شان آید بمیزانِ قیاس
ہمچو آن حیوان کہ در خوابِ خیال — دید در عیلام[۲] یک شب دانیال
بعد دورانِ زحاف اندر جہان — چون بسر شد دہ کرور از سالیان
ارض شد آباد پُر از زندگان — بیشہ ہا بودند ہر سو بیکران

۱؎ عہون جمع عہن یعنی پشم
۲؎ عیلام نام دریا واقع در ایران کہ دانیال علیہ السلام بہ شب خواب دیدن بکنار آن خفتہ بود۔

پس مرتب گشت لازم ارض را
در وجود آورد کوہِ نو خدا

خود ہمالہ یادگارِ آن دم است
بس بلند از کوہ ہائے عالم است

راکی و اندیز در دنیائے نو
کوہِ الپس اندر فرنگستان شنو

قاف ہم در آن زمان سر بر کشید
بینِ روس و ارمن این سدِّ سدید[۱]

شاہدِ آتش فشانی در قدیم
بہرِ ما این کوہسارانِ عظیم

این زمینِ ما بہ ادوارِ[۲] زمان
گاہ گردد بیشتر آتش فشان

علّتِ آن انقباضِ قشرِ دان
یا شدن پیدا نقائص اندران

چون کند آتش فشانی ارضِ ما
بر دو گونہ گردد آتش رونما

اولین نالے کہ یک جا بر جہد
این بنائے کوہِ مخروطی نہد

دان دگر از حکمِ خلّاقِ جلیل
آید اندر قشر یک شقِ طویل

بر جہد آتش ازان خندق برون
افگند ہر جانب اثقالِ فزون

---

۱ سدِّ سدید دیوارِ مضبوط
۲ ادوار جمع دَور

نزد بعضی بود در دور قدیم — سطح گیتی جمله یک بحر عظیم

بعد از آن چون خاک نه بیرون سر کشید — حصهٔ بری سرخ افلاک دید

اغلباً گاهی بهم قشر تراب — غرق میشد تا سر نشیب در زیر آب

گر یکی بر جنبش گردد در جهان — بر دگر سو سرکشد بالای آن

در تناسب آب همواره فزون — بود از خشکی ز اوّل تا کنون

بر زمین تغییر و تجدید جدید — اکثر آید نزد ما خطها پدید

شاید از تغییر در قعر بحار — می شود تجدید یک سو آشکار

یک طرف چون سطح یابد انخفاض — در دگر جای نماید انتهاض

همچو افلاک اندرین همه دشت جبال — هر یکی تابع شتا و ماه و سال

نیست چون معلوم حالت بالتمام — این قدر کافیست بهر عقل خام

کوهسار دور اوّل را خراب — کرد تخریب[1] دوام باد و آب

---

[1] تخریب یعنی خراب کردن۔

گه بحیره گاه سطح مرتفع   که جزیره از دگر بر منقطع

لیک شکل اکثر اقطاع بر   یافتست تشکیل اندران دم سربسر

چون ز لطف خویش حق پروردگار   بعد جنبش داد گیتی را قرار

رنگ نو بگزید دنیائے قدیم   بازنا بنده شدند این امهٔ عقیم[1]

ارض زینت داد خود را چون عروس   کرد زیوان جید الوان علوس[2]

سبز بر روئے زمین گلزار شد   جمله دشت و کوه پر اشجار شد

چارپایان زمان حال را   آن زمان بینی به عالم مقتدا

ورمیده این نانده مهمانان او   قطره چین بودند گرد خوان او

این زمان خود صاحب عزت شدند   بارگاه دهر را زینت شدند

نزد دانا انقلاب ارض ما   هست تفسیر تعز من تشاء

تا به سال هفت لک قبل نبی   نقشهٔ دنیائے ما گر بنگری

---

[1] عقیم نازاینده   [2] علوس یعنی خوراک

هست زین آتش فشانی برملا　　این تسلسل در جهانِ ارضِ ما

از خروجِ نار و بعدِ انقباض　　کوه‌هائے ارض یابد انتهاض

در جهان از حکمِ عصارِ ازل　　بود قرنِ چند تعمیرِ جبل

هر طرف آتش فشان بودند کوه　　از زلازل زندگی آمد ستوه

چارپا بودند با جسمِ عظیم　　بعد از ماشی علی البطن[۱] قدیم

بیشتر زان با برفتند از جهان　　از زلازل گشته بے تاب و توان

بیشه از آتش فشانی سوختند　　سخت جانی زندگان آموختند

چند لک بگذشت این طرز زما　　شد مکمل کارِ تخلیقِ جبال

صورتِ طبعی که دارد ارضِ ما　　هست از آن قبض این شکلش بجا

انقباض و انخفاضِ بے عدد　　بعد از آن هم شد هست و می شود

این چنین گفتند اصحابِ هنر　　می شود این در سواحل بیشتر

---

۱ ماشی علی البطن رفتار کننده بر شکم

چند انواعِ دواب از ہر طرف / صید کرد آن یک دگر خوردی علف[1]

بعد از دورانِ تخلیقِ جبال / یک کرور و ہم نود لک ہفت سال

داد دنیا دورِ سردی را بروز[2] / رفت آن ایّامِ خوبِ دلفروز

بیشتر شد برف در قطبِ شمال / بس برودت آمد و رفت اعتدال

سردتر گشت دنیا دمبدم / یخ ز خطِ قطب بیرون زد قدم

از فرنگستان تا اقصائے چین / رفت زیرِ برف و یخ روئے زمین

ہمچنین اندر امریکا نگر / گشت یخ بستہ کنیدا سربسر

تا بجائے کین زمان نیویارک است / بود یخ در چارسو بالا و پست

زندگی در منطقاتِ معتدل / گشت از برف و برودت مضمحل

ثلجِ اول چون بعالم رخ نمود / سال ہائے پنج لک زین پیش بود

ثلجِ اول را ز امرِ کردگار / بر دو قسمت کردهٔ دورِ خوشگوار

---

[1] علف گیاه

[2] بروز آشکارا شدن

حالِ دنیا بُود چون دَورانِ ما — قطبِ بارد گرم گرد استوا
کوہسار آن دم کلانی داشتند — سر زنخوت در سما افراشتند
برف اندر قطب بود و کوہسار — ہر طرف در دشت و میدان سبزہ زار
چارپایان جابجا در ازدحام — مست و فربہ شاد کام و خوش خرام
اعظم الیشان چو فیل و کرگدن[۱] — مختلف از نوعہائے این زمن
شیر و اسپ و اشتر و گاوان و خر — قدِ ایشان بُود آن دم خُرد تر
قسم ہائے نوعِ بوزینہ نگر — شاد و فرحان میوہ جویان بر شجر
نیز در کہسارہا اندر کنام[۲] — زیست یک دیگر دو پائی سست گام
داشت گیتی معتدل آب و ہوا — کرد آن تکثیر نوعِ چارپا
زندگان گشتند در ہر جا فزون — کارگر شد جادوئے دنیائے دُون
دہر را ام شفیق انگاشتہ — زندگی را بے خطر پنداشتہ

ے۱ کرگدن یعنی گینڈا — ے۲ کنام یعنی آشیانہ

دَورِ ثانی بیست صد از سالیان — ابتلائے بود بهرِ زندگان

چار این دوران ز ادوار الثلوج — بود در دنیا چو بر اوجِ عروج

زان زمان تا دَورِ ما کرده گزار — در حسابِ سالها پنجه هزار

تا به این دوران ز آثار مبین — اندک اندک مخلصی یابد زمین

در شروعِ ثلجِ اول این جهان — کرد نوعِ جنّیان را میهمان

لیک قبلِ ختمِ ادوار الثلوج — نوعِ آن ها یافت در گیتی عروج

این مقاله ختم بید ز رشتاب

بهرِ ضیفِ[١] نو لیه خوش فتحِ باب

[١] ضیف یعنی مهمان

طولِ این دوران یخ تا انتہا — سالِ یک لک بود بر دنیائے ما

تو مدان لک سال سردی اعوج — ہست شامل مدتِ بین الثلوج

چون سبب آمد ثلج را دورِ زوال — سال سہ لک ماند گرمی در شمال

دابہ ساکن بہ قربِ استوا — در سویدن رفت در سائبیریا

نوعِ افیال و مرامیس جنوب — رفت در سائبیریا ماحول خوب

تا بہ ارض الاخضر انگور و تمر — جانورے چید از شاخِ شجر

دورِ ثلج آمد دوبارہ بعد ازان — ثلجِ ثانی ہست نامش بے گمان

بابِ مرگ و نیستی گردید باز — کرد دنیا بر حیاتی ترکتاز

ثلجِ ثانی نیز بر ادوار دو — منقسم باشد چو مے بینی نکو

اولینش سالہائے سی ہزار — داشت بر روئے زمین ما قرار

بعد ازان تا سالیانِ شصت ہزار — معتدل آب و ہوا بود آشکار

حصۂ ثانی ازان پس شد پدید — لیک نے چون اولین سخت و شدید

نوعِ وی آمد چو بر خشکی ز آب / بود آن هم اغلباً مثلِ ضباب

بر دو پا استادنش آمد گران / زیست چون نوعی ز جنسِ زاحفان

گوشه گیر آهسته رو سست الوجود / از دگرها در هراس و بیم بود

گشت او شاید مقیمِ کوهسار / دست و پا در سنگ ها میکرد کار

بعد قرنِ چند او را استخوان / گشت محکم تر به تن آمد توان

بر دو پا استاد آن فرعِ ضباب / صاحبُ الرجلین شد او را خطاب

گفتمت از زاحفان اقسام چند / بر دو پا بودند بی خوف و گزند

بر شجر این نوع را مشتاقِ صعود[1] / استخوان هائے بدن محکم نمود

از همینان بعدِ دورانِ زمان / ارتقا کردند جن و قردگان[2]

چون شجر شد ملجأ[3] و ماوای[4] شان / شد قوی اعصابِ دست و پائے شان

---

[1] صعود بالا رفتن
[2] قردگان بوزینه گان
[3] ملجاء جائی پناه
[4] ماوا جائے برگشتن

فصلِ دهم

در ظهورِ نسلِ عفاریت[1] و دیگر اقوام قبل از آدم علیه السلام

هَلْ اَتٰی عَلَی الْاِنْسَانِ حِیْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئًا مَّذْکُوْرًا[2]

کرد چون خلّاق تائید مزید — آخرین فصلِ کتابِ من رسید

با تو گفتم قصّهٔ آغاز را — وا نمودم عقده‌هائی راز را

مثل دیگر جانداران کن یقین — صاحبِ الرجلین را از ماء طین

قرنها با ماهیان در آب بود — پشت‌ها در ساحل و مرداب[3] بود

---

۱ عفاریت جمع عفریت

۲ ترجمه آیه۔ هر آئینه آمده است بر آدمی مدتے از زمان که نبود چیزے ذکر کرده شده

۳ مرداب یعنی دریاچه که زمین آن تا هنوز نمناک باشد آب از سر آن رفته۔ و این در ماندران بسیار اند۔

جنات و اِنسان قبل آدم علیہ السلام

قرده تا مطلع شد بر اثمارِ شجر — رفت سوئے کوه این نوعِ دگر

چون وطن بگزید اندر کوهسار — بیشتر از دست و پا بگرفت کار

زین سبب اعضا قوی گشتند و چست — شد ز جد و جهد کار او درست

گشت او با حالِ دوران آشنا — کرد جسمش بعد دوری ارتقا

رفته رفته چابک و طیار شد — جنگجو و سرکش و خونخوار شد

در زمینِ ا وحوشِ زورمند — آن زمان بودند هر جا سربلند

صید آن ها این دو پا از بےبسی — زیست در کهسار و ویران مختفی

چون نماندش احتیاجِ اختفا — آمد از کهسار سوئی دشت ها

در جهان شوکت دو پا را داد دست — پنجمین دورِ جدید الاقرب است

در زمانِ قبلِ ثلجِ اولین — از دو پا یابی نشانے بر زمین

لیک در ثانی زادوارالثلوج[۱] — بود در گیتی دو پایان را عروج

[۱] ادوار الثلوج دورِ آمدنِ برف و یخ

چونکه وضعِ قامتِ او سربسر	داشت فوقیت ز حیوانِ دگر
صاحب الرجلین کے باشد چو ضب	یا چو حیوانِ علیٰ[1] وجهه مکب
این دو پا بر نردبانِ ارتقا	رفت بالاتر ز قرد و چارپا
گرچه مے بودند بر دو پا روان	نوعِ ایشان بود غیر از انسیان
دیو بودند و نه بودند آدمی	هیچ در ایشان نبود از مردمی
قامتِ آن وحشیان موزون نبود	صورتِ ایشان چو بوزینه نمود
داشتند این قوم ہائے اہرمن	موئے چون بوزینه گان بر خویشتن
درمیانِ بیشه ہا ہمچون وحوش	بود ایشان را قیام و خورد و نوش
گوشت خوری این دوان اشیوه بود	طعمِ شان از لحم یا از میوه بود
در قفائے[2] دام و دد مثلِ شغال	مے دویدند این گروهِ بدسگال
جمع مے کردند ہر پس خورده را	ہمچو سگ خوردند لحمِ مرده را

[1] علی وجه مکب که خمیده مے رود   [2] قفا پس

این تنِ بی موئی انواعِ بشر | بود کی با آن گروهِ بی هنر
لیک ثابت می شود افرادِ شان | زیستند با اقربائی دود مان
صید کردن شیوهٔ این قوم بود | گوشت را پختہ با آتش می نمود
در زمانِ آخرِ ثلجِ دوم | اکثر این قوم گشت از ارض گم
هم به عصرِ انس اندر هر وطن | اغلبا بودند نوعِ اهرمن
می کند عفریت و جنّی اش لقب | در زبانِ خویشتن شیخ العرب
گفت فردوسی ز سنگساران چین | مقصدش باشد ز اقوامِ چنین
نیز می گوید که در مازندران[1] | دیو جا که بود در دورِ کیان
رنگِ ایشان چون شبه[2] چون شیر موی | گفته است آن اوستادِ نیک خوی
هم به مغرب در فسانه می توان | ذکرِ دیوان دید اندر هر زبان
آنکه باشد صاحبِ عقل و خرد | در فسانه دیو را گر بنگرد

[1] مازندران نام صوبهٔ از مملکت ایران
[2] شبه نوعی از زغال که آنرا ریخی گویند

این دو پا تا قرن ها بر این طریق — زیست اندر بحر گمنامی غریق
می گذشت اوقات او در انتجاع[۱] — آمدش در سر هوائی اختراع
پس ز چوب و سنگ او اوزار ساخت — خویشتن را چابک و طیار ساخت
زان سبب در اصطلاح آن وقت را — اولین دور حجر گوئیم ما
قرن های چند بر روئے جہان — زیستند این قومهائے جنبیان
از فرنگستان تا جاوا و چین — ملک اینان بود کل روئی زمین
زان سپس آمد یکے قوم دگر — وز عفاریتش شمارم سر بسر
لیک میدانست ستر تار را — مسکن خود ساخت جوف[۲] غار را
او کشیده صورت دیگر و خوش — صید پیشه تند خوی و سخت کوش
بود بر پیشانی ایشان عیان — استخوانے زیر ہر دو ابروان
جنگ میکردند از چوب و کلوخ — قامت ایشان خمیده چون شیوخ

۱ انتجاع یعنی گرسنگی
۲ جوف بطن

یک خلیفه در جهان پیدا کنم / رازِ لطفِ خویش را افشا کنم

در جوابِ آن فرشته گفت ما / بهتریم از قومِ سفاک الدما[1]

لازماً او انسیان را دیده بود / قصه‌هائے کشت و خون بشنیده بود

ورنه علمِ غیب نزدِ مسلمین / کس ندارد غیرِ ربّ العالمین

نیز تعیینِ[2] خلیفه در جهان / لازماً خواهد وجودِ سابقان

هست با ما اندرین همداستان / جعفرِ صادق امامِ راستان

قبل آدم گفت آدم‌ها بُدند / مردمِ انبوه در هر جا بُدند

همچنین مروی است از شیرِ خدا / بابِ شهرِ علم شاهِ اتقیا[3]

نیز در تاریخ و آثارِ دگر / بس شواهد[4] بر همین قولم نگر

گویمت گفتارِ رنگین چون شراب / قولِ ادریس نبی را از کتاب

---

۱ سفاک الدماء یعنی خونریز
۲ تعیین تقرر
۳ اتقیا متقیان جمع متقی
۴ شواهد جمع شاهد

این حقیقت بہ الفہم حق نیوش　　دیو را کم بود فکر و عقل و ہوش

چون محقق کلّہ ایشان بیافت　　بر دلش این پرتوِ اسرار تافت

مغز چون اندر سرِ او بود کم　　در تنازع للبقا شد منہدم

تا عروجِ دورِ ثلجِ آخرین　　بود شاہی دیو را بر این زمین

زیست در یک گوشۂ ارضِ کہن　　نوعِ انسی بے شعور و بے سخن

موئے بر تن داشت کم از دیگران　　زین سبب در خطّۂ گرمی نہان

سخت مے ترسید از دیوان و دَد　　بود کم افراد ایشان را عدد

هَلْ اَتٰی بر خوان ز قرآنِ خدا　　در جہان گمنام بود این نوعِ ما

گر بگوید معترض بر این زمین　　قبل آدم بود کے انسی مکین

این عقیدہ گر بفہمِ آن زبون　　ہست از دینِ مسلمانی برون

گوئمش قرآنِ ربّانی ببین　　بے دلیلی تو مدہ فتویٰ چنین

چون خدا فرمود با جیشِ ملک　　اے جنودِ من مقیمانِ فلک

گفت او بُودند قبلِ بوالبشر — ہمچو او ہفتاد آدم با دگر
از یکے تا دیگرے کرده گذار — بر زمین از سالہا چندین ہزار
شاہد دیگر محی الدین بُود — آنکه او بس صاحبِ تمکین بُود
شیخ کامل صوفئ عالی جناب — یافته کبریتِ احمر او خطاب
در فتوحاتِ مکیه گفت او — در طوافِ بیت دیدم رُوبرُو
روحِ آن مردم که قبلِ بوالبشر — بود ایشان را زمین ما مَقَر
تو مجو آثارِ کہنه بیش ازین — اکتفا بہتر نماید ہمبرین
اندرین جا گشت لازم بہرِ من — درمیانِ انس ردِّ یک سخن
در اروپا ڈاروِن[1] فرزانه — لیک از دینِ خدا بیگانه
کرد او انکارِ ذاتِ کبریا — گفت از خود کرد عالم ارتقا
در خیالش قرده بُود انسِ جلیل — مرتقی شد یافت این شکلِ جمیل

[1] ڈاروِن نام حکیم از حکمائے فرنگ که نظریۂ ارتقا منسوب به نام اوست

خواست چون یزدان[1] تخلیقِ جسد | بر زمین یک انسیے را آفرید

نامش ارمانوس گفتست آن رسول | بس کہن از انکار خود اے بوالفضول[2]

زانکہ ادریس آن نبی باکمال | بود از خاصانِ ربِ ذوالجلال

او ز حالاتِ کہن آگاہ بود | جدِّ او آدم صفی اللہ بود

گفتہٴ او را سراسر صدق دان | قبل آدم زیست انسی بر جہان

ناسخ التاریخ گوید آشکار | قبل آدم نام شاہانِ دیار

آن کتابِ خوبِ بنیان وانمود | جدِّ جملہ مردمان آدم نبود

بلکہ داد انسان را از امرِ حق | از قوانینِ تمدّن[3] او سبق

بود بہرِ قوم خود اندر تعب[4] | بوالبشر از مادران زود شد لقب

نادر المعراج[5] گوید برملا | عمرِ دنیا را فزون از وہمِ ما

---

۱ خدائے تعالیٰ

۲ بوالفضول یعنی بیوقوف

۳ تمدن تہذیب

۴ تعب یعنی کوشش

۵ نادر المعراج نام کتاب

این تباین[1] اغلبا کرده ظهور — در زبانِ زیستن اندر بُحور

نزدِ من اندر وحولِ اوّلین — فرق آمد در سلالِ ماء و طین

وجهِ آن ماحول و ترکیبِ تراب — اختلافِ جلبِ[2] نفع از آفتاب

شد ازان تفریق بعدِ قرنها — آن یکی موشش و دیگر طیرِ هوا

آن یکی بوزنیه شد یک دیو زشت — انس گشتن بود یک را سرنوشت

این زمان هم درمیانِ زندگان — در منی بس فرقها دیدن توان

هر یکی را رنگ دیگرسان بود — شکلِ صنف[3] اندر نُطَف[4] پنهان بود

نطفه را جز توم زائش نیز گو — اندران دیگر معانی را مجو

کرد پنهان خالقِ ربِّ غنی — از نطف چندان ادب اندر منی

توأمان در غفلت از این قاعده — نطفه ها باشند نفسِ واحده

---

۱ تباین معنی اختلاف — ۲ جلب کشش

۳ صنف یعنی قسم — ۴ نطف جمع نطفه

گفتۂ او را نسازی حرزِ جان[۵۱] | نیست انسان ہرگز از بوزینہ گان

قربتِ انسان با بوزینہ نیست | بینِ این دو رشتۂ دیرینہ نیست

قبلِ انسان خود دو پایانِ قدیم | داشتند از قردگان فرقِ عظیم

گرچہ او عاری نہ دین و نطق[۵۲] بُود | از اشارت رائے خود ظاہر نمود

ساختے از سنگہا ورازو سلاح | نار او را داد از سردی فلاح

مثلِ بوزینہ اگر گوئی بجاست | لیک خود بوزینہ گفتن ناروا ست

گفتہ اند از جنس و قردہ نوعِ ما | شد جدا اندر قرونِ[۵۳] ابتدا

در زمانِ قبلِ تخلیقِ جبال | گفتہ ام از صبحگاہِ دورِ حال

پیش از آن ہم بُود فرقے برملا | بینِ انس و قردہ و دیگر دو پا

مے رود زینسان بہ دَورِ زاحفان | اختلافِ نوعہائے زندگان

---

۵۱ حرزِ جان تعویذ

۵۲ نطق گفتگو

۵۳ قرون جمع قرن زمانۂ دراز

وز نباتی چون به حیوان اوفتاد — نامدش حالِ نباتی هیچ یاد
جز همان میلے که دارد سوئی آن — خاصه در وقتِ بهار و ضیمران[1]
همچو میلِ کودکان با مادران — سرِّ میلِ خود ندانند در لبان
همچنین اقلیم تا اقلیم رفت — تا شد اکنون عاقل و دانا و زفت[2]
مے کند تائید مولانائے روم — کاملے از نکته دانانِ علوم
هست در تفسیرِ راغب این بیان — گر نباید باورت زانجا بخوان
نیز بشنو قول ربّ بحر و بر — بود در اطوارِ تخلیقِ بشر
ارتقائے او به اطوارِ جدید — آمد اندر دَورِ طُولانی پدید
از سلاله تا به دورانِ بشر — دوارب از سال ها کرده گذر
شیئے دیدی برین روئی زمین — گشت پیدا از سلالِ پاک طین
شد به دَورے فرقِ حیوان از نبات — یافت هر نوعے دگرگونه صفات

---

۱ ضیمران قسمے از گل — ۲ زفت مضبوط

در منی افگن نظر با خردبین — پس بگردی با حقایق همقرین

بس نفوس زنده بینی اندران — این منی را بهر ایشان عمران

نطفهٔ از زوجه یک نطفه ز زوج — باهم آمیزند از آن جمله فوج

می کنند این هر دو یک جا ارتقا — گامزن گشته براه اعتلا[1]

بعد از نه مه ز فضل ذو الجلال — نطفه گردد انسی صاحب جمال

همچنین از غلظت ماء مهین[2] — گشت پیدا نسل انسی بر زمین

ارتقا کرد او چو فرد نسل ما — با کنفس واحده شو آشنا

در بیان ارتقائے انسان — گوئیمت ارشاد صدر راستان

این چنین فرمود مولانائے روم — کاملے از نکته دانان علوم

آمده اول به اقلیم جماد — از جمادی در نباتی اوفتاد

سالها اندر نباتی سیر کرد — وز جمادی یاد ناورد از نبرد

---

[1] اعتلا معنی بلندی

[2] مهین یعنی غلیظ

بهرِ آسانی برائے شرقیان | من سراندیبش بخوانم در بیان

چونکه آبادی به تقدیرش نبود | بهرِ بالت ریج تعمیرش فزود

از حدیدُ الاقرب اندر پنجمین | خشک بودند حصه هائے آن زمین

زانکه دورِ ثلج تجفیفِ[1] بحار | کرده بود از حکم رب کردگار

در زمانِ دیو انسانِ قدیم | بود در آن حصهٔ دنیا مقیم

اعتدال آمد چو در آب و هوا | گشت انسان سوئے بالا رهگرا

تو روایاتِ کهن خواهی مگر | از سراندیب آمدِ آدم نگر

اغلباً آن انسیانِ ابتدا | میوه مے خوردند و خودرو سبزه را

قوم انسی بود خوش خوئے و رحیم | نے چو دیوِ زشت خونخوار رجیم[2]

داد با افراط ایشان را خدا | میوه ها و سبزه ها بهرِ غذا

عشق روئے خوب کس آندم نداشت | تخم کینه بهرِ زن در دل نه کاشت

---

۱ تجفیف معنی خشک شدن

۲ رجیم یعنی مردود

تا بیاید فرقِ جنّ از قردگان　　زان سپس آید زمانِ انسیان
ثلجِ آخری کرد چون رو بر زوال　　خشک تر گشتند اقطاعِ شمال
انس بر پس ماند دیوان در حروب　　گشت غالب چون بیامد از جنوب
گشت نوعِ انس بے نطقِ لسان　　بعد دیوان مالکِ روئے جہان
از کجا این ملک ایشان آمدند　　از کجا این تازه مهمان آمدند
این سوالت را ندارد کس جواب　　غیر از و والله اعلم بالصواب
نزد اکثر خطّۂ آغازِ ما　　بود جائے نزد خطِ استوا
این زمان از قرنها و از سنین　　هست در بحرِ عرب غرق آن زمین
گفتمت سطحِ زمین را جا بجا　　شکلِ نو بخشد مرورِ قرنها
یک زمانے اکثر نصفِ جنوب　　بود ملکِ آن سمت بسیار خوب
از سراندیب و دکن تا زنگبار　　هر طرف بودند دشت و جویبار
نزد دانشس پروران دور بین　　ملک گندوناست نام آن زمین

رازِ آن را با تو گویم ہوشدار　　ہست این قولِ حکیمِ پختہ کار

طفل را تا سال سہ در می رسد　　رزقش از پستانِ مادر مے رسد

ہست حاجتمند با مادر پدر　　بچہ تا عمرش بود اِثنا عشر[1]

نیز گویم یک دگر سرِ لطیف[2]　　اندرین بحر و قوافی و ردیف

تا بلوغت نیست در نوعِ بشر　　میلِ شہوت مثلِ حیوانِ دگر

تا بہ سالِ چاردہ در ابتدا　　میکند از غیر فرقِ اقربا

الفتش با خواہر و با مادران　　مختلف باشد ز حبِ دیگران

طفل را با اقربا انسِ مزید　　مے کشاید در جہان بابِ جدید

اولاً بنیاد دودہ[3] مے نہد　　تا قبائل تا عشائر[4] مے برد

ہست بنیادِ تمدن اتفاق　　الحذر از شیوۂ کین و نفاق

---

[1] اثنا عشر دوازدہ　　[2] لطیف باریک

[3] دودہ یعنی خاندان　　[4] عشایر معنے قبایل

هر یکی با حالِ خود خوشنود بُود   حرب و ضرب و دشمنی مفقود[1] بود

مسکنِ مالوفِ[2] ایشان گرم و نم   احتیاجِ شان به آتش بُود کم

چُون بیامد انس در مُلکِ شمال   اندر انجا یافت دیگر گونه حال

حکمت آتش فروزی مردمان   اخذ از عفریت کردند آن زمان

در خیالِ من چو بالا آمدند   گوشت خوری هم ز دیو آموختند

ساختند از سنگ چون دیوان سلاح   داد چرم خام از بردش فلاح[3]

بود اوّل امتیازِ نسلِ ما   قامتِ زیبا ز دیو و چارپا

انس سر را سُوئے بالا میکند   اینش از حیوان والا میکند

سربلندی داد او را ذوالجلال   تا رسانیدش به معراجِ کمال

داشت نوعِ ما دگر یک برتری   از همه دیوان و حیوان یکسری

---

۱ مفقود گم شده   ۲ مالوف الفت شده

۳ فلاح رہائی یافتن

عقل او از عقلِ دیوان بیش بود ‏ ‏ ‏ ‏ زین سبب در خدعه[۱] پیشاپیش بود

در زبانِ آخر این نوعِ بشر ‏ ‏ ‏ ‏ انعکاس است صوتِ یکدگر

غلّه خود در سوئے دشت و کوه را ‏ ‏ ‏ ‏ جمع کرده ساخت بهرِ خود غذا

در جهان چون چارپا و قردگان ‏ ‏ ‏ ‏ نیستند این قومهائے انسیان

نے زبان بود و نه دین این قوم را ‏ ‏ ‏ ‏ در ضلالت چون بهائم مبتلا

چون نه بد مختار بل مجبور بود ‏ ‏ ‏ ‏ لاجرم از شرعِ احمد دور بود

مثلِ گاؤ خر تو ایشان را بدان ‏ ‏ ‏ ‏ زین نه جوید کس نگاه ان خرا

در اموزیبک وید این اختیار ‏ ‏ ‏ ‏ بعد دورے داد مارا کردگار

زین سپس در عصرِ احجارِ جدید ‏ ‏ ‏ ‏ ست کند انسان ترقّی ها مزید

در جهان دورِ جدید آید همے ‏ ‏ ‏ ‏ بو البشر اینک پدید آید همے

ختم شد این جا چو مضمونِ کتاب

باز گو واللّٰه اعلم بالصّواب

---

۱ خدع مکر و فریب

متفق تر بود چون نوع بشر ‏ ‏ ‏ از وحوش و از دو پایان دگر

منهزم[1] شد پیش این برتر فریق ‏ ‏ ‏ دیو بوزینه وش عهد عتیق[2]

بر عرق آمد چو انس تیز هوش ‏ ‏ ‏ شد زبون پیشش عفاریت و وحوش

گشت چون دیو این انس کهن ‏ ‏ ‏ داشت نی دین و نه آئین سخن

تیر را آموخت از دیو قدیم ‏ ‏ ‏ از تو هم قلب او پر ترس و بیم

چون بشر گردید هم زانوی دیو ‏ ‏ ‏ آمد اندر وی سراسر خوی دیو

قومها گشتند پیدا آن زمان ‏ ‏ ‏ ز اختلاط نوع جن با انسیان

هست اندر ازدواج انس و جان ‏ ‏ ‏ اختلاف رای بین عالمان

لیک از تاثیر صحبت در بشر ‏ ‏ ‏ خوی زشت دیو آمد سر بسر

شکل بعضی همچو دیوان زشت شد ‏ ‏ ‏ رویدآن سبزه که تخمش کشت شد

کرد در هر کار او تقلید دیو ‏ ‏ ‏ میل ظلمش آمد و تندی و ریو[3]

---

[1] منهزم هزیمت یافته ‏ [2] عتیق کهنه ‏ [3] ریو مکر و حیله

تتمہ حصہ دوم از صحیفۂ التکوین

در تطبیق مباحث گذشتہ حصہ دوم با آیاتِ قرآنِ مبین و بیان ارتقای انسان در تحت آیہ

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ۝ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ۝ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ۝ ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ ۚ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ۝ ؎۱

(المومنون)

؎۱ و ہر آئینہ آفریدیم انسان را از خلاصۂ گل و ساختیم آن جوہر بیرون آمدہ را نطفہ در قرارگاہ مستحکم پس گردانیدیم نطفہ را علقہ و ساختیم علقہ را مضغہ۔ و ساختیم مضغہ را استخوان پس پوشانیدیم استخوان را گوشتے۔ پس بیافریدیم ورا آفرینشی دیگر پس بزرگ است خدا کہ نیکو نگارندہ تری نگارندگان است (تفسیر حسینی)

اینک از فضلِ خداوندِ جہان / بارور شد جد و جہدِ سالیان

اندرین سودا چو خود را سوختم / مشعلی در تیرہ شب افروختم

قصۂ تخلیقِ عالم سر بسر / گفتہ شد تا آدم ابُ البشر[1]

شد رقم تا عبدِ الٰہ العالمین / بینِ عقل و نقل تطبیقِ[2] چنین

کردہ ام در حصۂ اوّل بیان / از ہیولیٰ تا ظہورِ زندگان

شد دوم جزوِ کتابم رہنما / سوئے شرحِ طورہائے ارتقا

گر ہمی دانی زبانی را صفات / گفتہ است قرآن ز ترتیبِ نبات

خواندی آغازِ حیوان را ز آب / ہمچنین شد ذکر در اُمّ الکتاب

گویدت اے انسان اگر فہمیدہ / ہمچو سبزہ از زمین روئیدہ

بودنِ احیا بہ دورے چون نبات / ذکر شد در بحثِ اطوارِ حیات

چون ز بحر آمد بہ خشکی نوعِ حی / بود انسان ہم یکی از نوعِ شی

---

[1] اب البشر آدم علیہ السلام

[2] تطبیق مطابقت

الَّذِيٓ أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ
ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ ثُمَّ سَوّٰىهُ
وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ
قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ

فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ
مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي
الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا

له آنکه نیکو ساخت هر چیزی که آفرید و آغاز کرد آفرینش آدمی
از گل باز پیدا کرد نسل او را از خلاصه از آب خوار باز درست اندام کرد
و دمید در وی روح خود و پیدا کرد برای شما گوش و چشم و دلها اندکی شکر
می کنید (تفسیر حسینی)

عه پس بدرستیکه ما آفریدیم شما را از خاک باز از نطفه باز از خون بسته باز از گوشت
پاره صورت داده و بی صورت داده تا بیان کنیم واضح سازیم برای شما و قرار میدهیم
در رحمها چیزی را که خواهیم تا میعاد معین باز بیرون می آریم شما را کودکی شده
(تفسیر حسینی)

بعد دورے آن زگل رستہ سلال — نطفہ شد از حکم ربِ ذو الجلال

داشت آنرا حکمتِ پروردگار — در یکے محکم مقامے برقرار

چون بپیچیدند باہم نطفہ ہا — شد علق پیدا ز حکم کبریا

ہمچنین بگذشت دورانِ زمان — آن علق شد مضغۂ بے استخوان

مضغہ چون شد در صدف پنہان تمام — نے توان فہمید تخلیقِ عظام

بعضِ حیوانات بالائی صدف — ساختند از لحم نرم خود جحف[1]

بر صدف کسوت[2] ز لحم زندگان — خلقتے بود از خداوندِ جہان

در کسونا اللحم معنی ہست این — شد مفسر عاجز از تشریح این

ہر زمان بگذید اطوارِ دگر — خلق آخر گشت انسِ پُر ہنر

ذی المعارج ہست خلاقِ جہان — صاعد[3] انسیم بر آن نردبان

آیت سجدہ اشارت سوئی آن — کرد در من طین بہرِ نکتہ دان

---

[1] جحف سپر   [2] کسوت جامہ   [3] صاعد بر بالا رونده

دورِ اول بود دورانِ زحاف | نیست با قرآن درینجا اختلاف
در کلام اللہ خداوند حکیم | گفت از ماشی علی البطنِ قدیم
در وجود آمد پس آن نوعِ دواب | بر دو پا پویان و ہم جنسِ ضباب
آنکہ یک نوعش شدہ طیرِ فضا | از زمین رفتست بالا در ہوا
ذکرِ او کردست قرآن سربسر | از گروہِ چارپایان پیشتر
دابۂ ماشیٔ علی الرجلین را | گر تو انسی گفتہ کردی خطا
کے توان ماندن بہ منہاجِ[۱] صواب | گر بگوئی انسیان را از دواب
بعد ازین ہا در کلامِ کبریا | ذکر آمد از دوابِ چارپا
در بیانِ خلقِ نوعِ انسیان | ہست ارشادِ خداوندی عیان
عقدہاے ارتقائی ابتدا | گشت در المؤمنون[۲] حل بہرِ ما
معنیش را من بدانستم چنین | ہست انسان از سلالِ پاکِ طین

---

۱ منہاج طریقہ
۲ المومنون نام سورہ قرآن مجید

مدّعا از نفخ این روحِ جدید | هست بر وے از حق اکرامِ مزید
رتبتش شد از دگر حیوان بلند | چشم و گوشش پرتوِ لطفِ حق اند
زانکہ انسان را همین سمع و بصر | داد فوقیت ز حیوانِ دگر
گر بخواهی شرحِ این رازِ نهان | در ضمیمہ کردہ ام تفصیلِ آن
ختم شد این جا بیانِ ارتقا | تا بہ دورِ انسیان از ابتدا
ارتقائے جملہ افرادِ بشر | هست در قرآن مشرّح سر بسر
اوّلین آغازِ ما اندر زمین | مے شود در صورتِ ماءِ مهین[1]
نطفہ را گفتست جزوے در منی | هست این فرمودۂ ربِّ غنی
نطفۂ جویائے زوجش را خدا | نطفۂ امشاج[2] میگوید بما
آنکہ از وے خلقتِ اولی بود | وصفِ آن نطفہ اذا تمنیٰ بود
نیز اندر سورۂ حج شد رقم | ارتقائے هر یک از ما در رحم

---

[1] ماءِ مهین آب غلیظ * در سورۂ قیامہ [2] امشاج باهم آمیزندہ

گفت حق آغازِ تخلیق از گل است
پس بدانند ہر کہ او روشن دل است

از سُلالِ ماء و طین آغاز بُود
سُوئے اطوارِ دگر پرواز بُود

گو بدین آیت کہ نسلش بر زمین
شد روان از نطفۂ ماءِ مہین

نسلِ او چون یافت در گیتی قیام
بر صراطِ ارتقا شد تیز گام

بعد دورے حق برائے تربیت
داد جسمِ انسیان را تسویت[1]

گشت خوش اندام و زیبا قالبش
اختصاصے داد کو شد طالبش

ذکر تسویت بہ قرآنِ مبین
قبل نفخ[2] روح آمد بالیقین

گرچہ انسان یافت جسمِ دلفریب
داشت کے این عقل و این نطق آن غریب

از ہمان ادوار و حالِ ماضی[3]
با تو قرآن گفت در هَلْ اَتٰی

چون برین بگذشت دورے باز حق
خواست دادن انس را دیگر سبق

بر دلش اسرارِ ربّانی بتافت
امتیازِ نو از ان انوار یافت

---

[1] تسویت برابری [2] نفخ دمیدن [3] ماضی یعنی گذشتہ

آنکہ تنہا جملہ عالم آفرید ذکرِ افعالش نہ جز او را سزید
نے وزیرے داشت خالق نے پسر نے رفیقے نے مددگارِ دگر
امرِ کُن داد و جہان بے شعور ارتقائے کرد از امواجِ نُور
پس چہ باید کارسازِ دیگرے با خدائے دو جہاں یک ہمسرے
صالح آن کو حکمِ حق آرد بجا نسل او گردد بہ عالم مقتدا
لیک نافرمانِ ذاتِ کبریا طالح[۱] گم کردہ رہ گردد فنا
جملہ مخلوق اند و خالق خود یکی است غیر مسلم واقفِ این راز نیست
اندرین جا ختم شد متنِ کتاب یک ضمیمہ مے نویسم در شتاب
قصۂ آدم بگویم اندران نیز از نوح و ز طوفانش بدان
تا درین جا با طبیعیات کار بود در نظمِ صحیفہ[۲] آشکار
اینک از اخلاق و بحثِ دینیات می کنم تکمیلِ تصویرِ حیات

۱ طالح یعنی بد ۲ صحیفہ کتاب

بعد جدّ و جہد عمرے عاقلان گفتہ اند احوالِ ادوارِ زمان

لیک مے بینی کہ قرآنِ کریم کرد شرحِ جملہ اسرارِ قدیم

پس چرا آرد کسے قرآن را در تصادم با علومِ دورِ ما

من نمے گویم حکیمانِ فرنگ در بحورِ علم و دانش چون نہنگ

غایتِ علمِ خدا فہمیدہ اند بہرِ مسلم مقتدا گردیدہ اند

بل بہ قرآن است سرِّ لایزال ہمنوایش می شوند اہلِ کمال

ہست قرآن زندہ و ہر دم بتو نو بہ نو گوید مسائل مُو بہ مُو

مے دہد قرآن بہ انسانِ عجول[1] ہر زمان درسِ علیٰ قدرِ عقول

تا قیامت این کتابِ مستطاب[2] رہنما باشد بہ منہاجِ صواب

ہست قرآن مغز و عالم مثلِ پوست رازِ احیائے ملل ہم اندروست

گفتۂ اللہ کانِ حکمت است کاشفِ سربستہ رازِ فطرت است

---

۱ عجول تعجیل کنندہ ۲ مستطاب مقبول

ضمیمہ صحیفۃ التکوین (غیر طبعی)

مشتمل بر دو فصول

۱۔ فصلِ یازدہم۔ در بحث آدم علیہ السلام آغاز افکار خیر و شر و قصۂ نوح علیہ السلام

۲۔ فصلِ دوازدہم۔ در بحثِ ادیان

نزدِ من قرآن کہ گفتارِ خداست ——— تا قیامت اِنسیان را رہنماست

نقص در قولِ خدا ہرگز مجو ——— نقص ہا باشد بہ فکرِ خامِ تو

تو بنہ بر چشم خود انگشت را ——— تا دو بینی ماہ را اندر سما

فرق اندر زاویہ آر اندکے ——— جفت بینی طاق را دو را یکے

پس برین حسِ رکیکِ[1] خود مناز ——— اسپ در میدان یزدانی متاز

شمعِ راہت نورِ سبحانی بس است ——— رہبرِ تو علمِ قرآنی بس است

در جہان نورِ خدا غیر از کلام
نیست دیگر ختم خوشتر والسلام

---

[1] رکیک   باریک نرم

فصل یازدہم

درحالات آدم علیہ السلام وبنیاد خیر و شر

وذکر طوفان نوح علیہ السلام

اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ
اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا
جَهُوْلًا ۝ لِّيُعَذِّبَ اللّٰهُ الْمُنٰفِقِيْنَ وَالْمُنٰفِقٰتِ وَالْمُشْرِكِيْنَ وَالْمُشْرِكٰتِ وَ
يَتُوْبَ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوْرًا رَّحِيْمًا

لے ہر آئینہ ما پیش آوردیم امانت را بر آسمانہا و بر زمین و بہ کوہ ہا پس قبول نکردند کہ بردارند آنرا و بترسیدند ازان - و برداشت آنرا آدمی ہر آئینہ وے است ستمگار نادان تا شود آخر کار آنکہ عذاب کند خدائے تعالیٰ مردان منافق و زنان منافق را و مردان مشرک و زنان مشرک را و بہ رحمت رجوع کند بر مردان مسلمان و زنان مسلمان و ہست خدا آمرزندہ مہربان - (تفسیر حسینی)

رفت یک دریا میانِ این وطن — سوئے بحرِ رُوم از ملکِ یمن

رودها از نجد در وے ریختند — سبزه زاری هر طرف انگیختند

جائے بحرِ رُوم یک آباد بر — بود ملکے پر ز انهار و شجر

داشت این وادی دو دریاچه کلان — یک به مشرق یک به مغرب آن زمان

نیل و هم از بحرِ اسود رود آب — ریخت در دریاچهٔ شرقی بتاب

گفتمت دیوان به ملکِ آسیا — در اروپا نیز در افریقیا

حکمرانی داشتند قبل از بشر — اهرمن بودند هر سُو منتشر

خطهٔ بحرِ عرب از ابتدا — بود جائے النسیانِ با صفا

هم از آن جا تا لبِ دریائے چین — نوعِ النسی بُود در ساحل مکین

آمد و رفتِ همیشان بود بیش — با گروهِ جنیان در قُربِ خویش

این گروهِ انس با دیو و عدو — گاه جنگے کرد و گه شد صلح جُو

نسلِ النسی رفته اندر ملک ها — بود با دیوان بیک جا قرن‌ها

اے خداوندِ دو عالم کردگار — خالقِ ارض و سما لیل و نہار

عبدِ خود را اے خداوندِ کریم — گامزن کن بر صراطِ مستقیم

خالقِ عالم الٰہ العالمین — گفت از آدم بہ قرآنِ مبین

بہرِ شرحِ حالِ آن دورِ کہن — تا بہ حمد و شکرِ خود رانم سخن

از چہ رو آمد تمیزِ خیر و شر — نو خیالے بین افرادِ بشر

گویم اوّل حالِ سطحِ این جہان — بعد از ان از آدم و آلش بدان

[illegible] دورانِ شیخ این ماجرا — حالت آن سربسر گویم ترا

آب را در بحرہائے ثلجِ شمال — کم نمودہ در گفتند اندر زوال

بود ساحل خشک تا آنجا بیاب — آنچہ سہ صد گز کنون بینی بہ آب

ملکِ سراندیپ در آن روزگار — داشت وسعت تا بہ قربِ زنگبار

جائے قلزم[2] خطۂ سیراب بود — خضرتِ جنات و نہرِ آب بود

---

[1] وسع طاقت دسترس [2] قلزم خطۂ سمندر کہ درمیانِ عرب و افریقیہ واقع است

قوم خوشخوئے برہنہ کم سواد[۱] / از جنوب آمد بسوئے دیگر بلاد[۲]

از وطن این قوم چون بیرون دوید / جائے بحرِ روم و قلزم را گزید

قرنہا این انسیان در آن وطن / بے خبر بودند ز آسیبِ زمن

اندران دوران ز حکمِ ذوالجلال / بود دورِ ثلج را وقتِ زوال

از حرارت برف ہر جا میگداخت / زانکہ گرمی کوسِ دولت را نواخت

آب اندر بحر مے شد بیشتر / ہر دم از ساحل قدم زد پیشتر

ہر طرف اندر سواحل بالعموم / موج آب آورد بر خشکی ہجوم

ملک ساحل جملگی غرقاب شد / نسلِ انسی نذرِ موج آب شد

نیز آمد اندران دوران پدید / بر زمین تغویر و تنجیدِ جدید

از دیارِ شام تا کوہِ قمر / سطحِ گیتی گشت شق آن دم مگر

در اقالیمِ دگر ہم مے توان / یافتن آثارِ جنبش را بدان

---

۱ کم سواد بے علم
۲ بلاد جمع بلد یعنے وطن

چندها بودند اندر هر مقام | پیش دیوان چون کنیزان و غلام

خوئے خوب این کسان شد منهدم | سیرتِ شان شد چو دیوان ذژم[۱]

عادتِ عفریت و دد را یافتند | جانبِ هر فعلِ بد بشتافتند

خوئے انسانی ز آنها دور بود | شکلِ ایشان زشت و نازیبا نمود

مسخِ دل آرد به صورت فرقها | بهرِ دل باشد چو آئینه لقا

در کتابِ خویش نامِ این کسان | دیوزادان کرده ام نے النسیان

نیک میدانی که انسان در سرشت | بود پاک از این همه اطوار زشت

لیک از تقلیدِ دیوانِ دنی[۲] | در وے آمد ریمنی[۳] و اهرمنی

ثلجِ اُخری کرد چون رو بر زوال | خشک تر گشتند اقطاعِ شمال

ملک شد چون گرمتر جنّی رمید | دورِ استیلائے انسانی رسید

النسیانِ خطهٔ بحر العرب | خونِ ایشان پاک هم عالی نسب

۱ے ذژم بد دماغ   ۲ے دنی یعنی سفله   ۳ے ریمن معنی سرکشی

گرچہ تاریخِ دمِ آدم گم است ـــ مسقط الراس[۱] ش کنارِ قلزم است

یافت خود را آدمِ نیکو سیر ـــ بے رفیق و بے مددگار دگر

خوش مزاج و زود فہم و ہوشیار ـــ طعمِ او میوہ مکانش کوہسار

حسن او از حسن یوسف بیش بود ـــ از تفکّر ہر دمے دلریش بود

بر دلِ وے تافت انوارِ خدا ـــ ہم ز غیب آمد بگوشِ او ندا

جان من در وحی ہا ہم فرقہا است ـــ وحیِ نحل[۲] از وحیِ پیغمبر جدا است

ہمچنین فرق است بین انبیاءؑ ـــ آیۂ تِلْكَ الرُّسُل آمد گوا

وحیِ آدم را الف بائے بدان ـــ وحی کامل گشت در قرآن عیان

بود آن وحیے چو صبحِ ابتدا ـــ وحیِ قرآن است آن را انتہا

پس فرشتہ بر دلش القا نمود ـــ ہست خلّاقِ جہان ربّ الودود

رفت آدم تا بہ معراجِ کمال ـــ زانکہ راہے یافت سوئے ذوالجلال

---

۱ مسقط الراس مقام پیدایش

۲ نحل مگس شہد

موجِ آب آورد در آن دور زور / رخنه در جبرالطر کرد آب شور

هم ز بابُ المندب آمد موجِ آب / ملک ها را کرد نابود و خراب

انسان را قلزم و دریای شام / برد در آغوشِ خود ناشادکام

قبل غرقابی ندانم وا نمود / تا چه حد انسان ترقی کرده بود

لیک میگویم ز تخمین و قیاس / گفتگوئے نهادِ آدم اساس

بعد ازین دورانِ نقصان و فتور / بوالبشر کرد اندرین دنیا ظهور

تو چرا پرسی ز من این ماجرا / آدم آمد اندران دم از کجا

ارتقائے تازه اش داده خدا / یا که طفلے بود رسته از فنا

یا ز گل آن کالبد را ساختند / روح را اندر تنش انداختند

تو ز فکرِ خویشتن برگو جواب / وردِ من وَاللهُ اَعلَمُ بالصَّواب

نزدِ من پیدائشِ اب البشر / بود چون عیسیٰ ز مادر بے پدر

هرچه خواهد خالق ارض و سما / مے شود ز انسان بلا چون و چرا

جان چو صیقل شد درو نورِ خدا | شد درخشان چون به آئینه ضیا
زان خدا گوید که در ارض و سما | غیر انسی کس نبرد این بار را
گر نه دانی بردنِ بارے حمول | تو نباشی جز ظلوم[1] و جز جهول[2]
تو مگو انسان ز ظلم و جهلِ خویش | حالِ این بار گشت و سینه ریش
بلکه او از ظلم و جهل و خودسری | این امانت را شمارد سرسری
گر دهد جذبات آدم را زیاده | از خری در رتبۂ اسفل فتاد
تا کجا این قیل و قال و گفتگو | شمۂ[3] از حالِ آدم باز گو
سبزه زارے خوشنما نزدیکِ رود | خواب آنجا یک شب آدم را ربود
گشت او بیدار هنگامِ سحر | یافت یک همصورتِ خود را به بر
آمده در وقتِ شب زیبا نگار | خفته بر دستِ چپِ آن نامدار

---

[1] ظلوم یعنی نہایت ظالم
[2] جہول نہایت جاہل
[3] شمہ یعنی اندک

باب روحانیت آدم در جهان — دین به دنیا گشت از فیضش عیان

نفخ روح حق بود وحی خدا — عقل و دانش یافت شاه با صفا

من نمی‌گویم که ربّ ما زسر — تازه جانی داد با ابّ البشر

بلکه جانی کان به دوران قدیم — در هیولی مستتر بود و سدیم

زیست اندر بحر نار شعله زن — پس به راه ارتقا شد گامزن

آمده آن جان به اقلیم جماد — از جمادی در نباتی اوفتاد

از نباتی پس به حیوان زد قدم — جلوهٔ او بود در دیو دژم

پرتو آن جان چو بر جنات تافت — او خطاب مارج[1] من نار یافت

جان امانت بود آن را کبریا — داد با هر چیز در ارض و سما

لیک بار آن امانت را امین — کس نه شد اندر سما و در زمین

بود جان آئینهٔ نور جلی — قبل آدم کس نکردش صیقلی[2]

---

[1] مارج من نار یعنی مارج آن آتش باشد که دود ندارد [2] صیقلی یعنی صفائی

نطقِ آدم را مدان چون نطقِ ما ‏ — آن اساسی بود این باشد بنا

پیشِ او بودند اشیا مختصر — نام ہا بنہاد ہر یک را دگر

ہمچنین گفت ست مولانا بیاب — عَلَّمَ الْاَسْمَا ست آدم را خطاب

آدم و حوّا دران باغِ ارم — بے خبر بودند از رنج و اَلَم

نطق را با یک دیگر آموختند — فائده از یک دگر اندوختند

در جہانِ خویش خُرّم زیستند — دانۂ عشقے به عالم بیختند

بر زمین آغازِ عشق از آدم است — عشق بنیادِ بنائے عالم است

داد شکلِ جمله عالم را وجوب[1] — جذب در ذرّات و جذب اندر قلوب

حُبّ خالص خاصۂ دادار[2] بود — قلبِ آدم پُر ازان انوار بود

انسیانِ چند دیگر یافتند — از محبت جنتے آراستند

از مثالِ آدمِ پاکیزه دین — بود ناپیدا درانجا بغض و کین

---

[1] وجوب معنے لازم شدن — [2] دادار یعنی خداوند

در تحیّر آدم از آنجا رمید | این دگر کس در پئے او میدوید

انس پیدا شد میان این دو کس | پیش مے رفت آدم و این بود پس

چون خدیجه در زمان مصطفےٰ | بود حوّا اوّلین امت ورا

دخترے بود او ز مخلوقات ربّ | همچو آدم زیست در رنج و تعب[1]

هر دو آنها در بیابان ره سپار | کرد ایشان را ملاقی کردگار

برگزیدند هر دو در باغی وطن | بود آن بستان در ملک یمن

این حقیقت را ز من باید شنود | باغ آدم جنت الماویٰ نه بود

همچنین گفتند بس مردان راد[2] | از صحابه هم ز اهل اجتهاد[3]

در میان درّه هائے کوهسار | بود با ایشان نه انصارے نه یار

از لقائے شان چو تا این حد رسید | نطق از آواز شان آمد پدید

---

[1] تعب یعنی ماندگی

[2] راد یعنی سخی و بهادر

[3] اجتهاد کوشش کردن

این قدر گویم که در آن بزم شاد — دیو بنیادِ عداوت را نهاد
بر خلافِ حکمِ خالق یکسری — بر عداوت کرد شان را رهبری
در میانِ شان ز مکرِ دیو زاد — دشمنی از زرع[1] و از زن او فتاد
اِهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا[2] گفت ربّ — بهرِ تادیبِ گروهِ بے ادب
در صعودت[3] مسخ دل آرد هبوط — جنّتِ دل باید از کینه سقوط[4]
بو البشر آزرده شد از دیگران — یافت از آزردگی قلبش زیان
چون دلِ او مهبطِ[5] انوار بود — باخبر از لغزشِ خود گشت زود
از میانِ قومِ خود بیرون دوید — در تهامه[6] آن زمان مسکن گزید
کرد پیشِ ربّ خود یکجا قیام — جائے کعبه باشد آن نیکو مقام
پس تضرع کرد و عجز و اعتذار — تا ازو خوشنود شد پروردگار

---

[1] زرع یعنی زراعت
[2] اهبطوا یعنی تمام به پستی بروید
[3] صعود به بالا رفتن
[4] سقوط معنی افتادن
[5] مهبط یعنی جائے فرود آمدن
[6] تهامه۔ ملک از عرب که مکه مکرمه در آن است

کار ہایش دل پسند و خوب بود / انقیادش جملہ را مرغوب بود

کرد آدم را زمانہ انقیاد[1] / غیر از دیوان و نسلِ دیو زاد

خواستم این جا کہ آرم در میان / حالِ آدم را بہ گُل گشتِ جنان

چیست رمزِ سجدۂ جملہ ملک / از چہ شد ابلیس ملعون یک بیک

در دلم وقتِ نوشتن عزم بود / زان شجر گویم کہ ممنوعش نمود

از چہ رو آدم ز جنت شد برون / از کجا آمد فساد و کشت و خون

گویم از حالاتِ ابلیسِ لعین / از اشارت ہائی قرآنِ مبین

ذکر این جملہ بہ ابیاتِ دری[2] / کردہ بودم در اوایل سرسری

بہرِ تسکینِ دلِ مُلّائے من / شد تلف آن لؤلؤئی لالائے من

آنچہ قرآن گفت آمنا بگو / منکشف گردد در معنے بہ تو

---

۱ انقیاد یعنی اطاعت

۲ دری یعنی فارسی

قبرِ قابیل است در کوه عدن | پیش دانایان گواهِ قولِ من

زین شواهد این ثبوت آمد بدست | مسکنِ آدم کنارِ قلزم است

آدم و آلش بمکه آن زمن | چون رسیدند از مضافاتِ یمن

کینه با دیوِ دنی مے داشتند | تخمِ کینش را به دلها کاشتند

موجزن شد بُغضِ دیو اندر قلوب | از همین آغاز شد دَورِ حروب

بازگر کینه ز دل بیرون رود | از سرِ نو ارضِ ما جنّت شود

بشنوید ای مردمان اینم صدا است | نار و جنّت را به دلها ابتدا است

مطلبِ دین است این بشناختن | قالبِ خود را رشکِ جنّت ساختن

در دلت جنگد به یزدان آهرمن | بے خبر زین نکته شیخ و برهمن

نائبِ حق بود آدم بر زمین | دشمنِ او گشت چُون دیوِ لعین

صَولت[1] و زورش همه نابود شد | قومِ او ملعون شد مردود شد

---

[1] صولت یعنی رعب

چون بیاید پیش او حوّا دوبار ‌ ‌ ‌ یافت اورا در دگر حال آشکار

کردہ برگِ سبز را ملبوسِ تن ‌ ‌ ‌ گفت با حوّا تو زینسان کن کہ من

شد ازان دم در جہان پیدا حیا ‌ ‌ ‌ گوھرِ زیبا ز کانِ کبریا

یافت در تلبیسِ شیطانِ غوی[1] ‌ ‌ ‌ آدمی سترِ امورِ دنیوی

خوئے نیکِ بوالبشر را نیز دید ‌ ‌ ‌ ہم شرورِ دیوِ مردودِ پلید

نیک را چون دید با بد روبرو ‌ ‌ ‌ امتیاز نیک ز دیگر کرد او

چون بیامد امتیازِ نیک و بد ‌ ‌ ‌ اختتامِ دورِ مجبوری رسد

اختیارِ او بہ او شد آشکار ‌ ‌ ‌ بینِ راہِ انس و دیوِ بدشعار

بعد چندے قوم آدم مضطرب ‌ ‌ ‌ در پسِ او آمدند اندر تعب

یک دہے آباد شد نامش خدا ‌ ‌ ‌ گفت در قرآن بما اُمّ القُریٰ[2]

قبرِ حوّا ہست در جدہ کنون ‌ ‌ ‌ بہرِ ما تا دورِ آدم رہنمون

[1] غوی معنی مکار

[2] ام القریٰ یعنی مکّہ معظّمہ

دشمنِ او قومِ صیادِ کهن | بی‌خبر از نطق و زرع و علم و فن
آلِ آدم یافت بر اینان ظفر | هم تمدّن داشت هم عقل و هنر
کرده نسلِ دیوزادان انقیاد | خلط شد با آدمی اندر نژاد
نطق را با دیوزاد آموخت او | هر دو را یک گشت طبع و خلق و خو
گفته‌ام از نطقِ دورِ اوّلین | مشتمل بر چند اسما بود این
گشت چون اولادِ آدم منتشر | در زمین بر مختلف اقطاعِ بر
اختلافِ السنه[1] آمد پدید | این تغایر را مدان چیزی جدید
هم ز وجهِ اختلافِ دیوزاد | فرق اندر رنگ و صورت و نژاد
بیشتر افتاد بینِ نسلِ ما | فرقِ رنگِ پوست از آب و هوا
بیشتر اندر نسلِ انسی بر زمین | اسودِ افریقه و اصفرِ چین
لون گندم‌گون رنگِ آدمیست | رنگ‌هائی دیگر از دیو و پری است

[1] السنه یعنی جمع لسان زبان

رفت جنّی آب در جویش بماند   نزد ما از ارث او خویش بماند

الحذر از کین و بغض و افتراق   الحذر از حرص و از مکر و نفاق

تو مده از دستِ خود شرم و حیا   تو مشو مغرور و پُر جور و جفا

بهر کشت و حرصِ مال و حسنِ زن   تو اساسِ خانهٔ یزدان مکن

سیرتِ شیطان بود تا در بیان   ناامیدم ز ارتقائے انسان

بعد دورِ آدمِ پاکیزه دین   رفت آتش سوئے اقطاعِ زمین

کرد او پیکارها با دیو نژاد   حکمِ خود میکرد نافذ در بلاد

آلِ آدم چون کمر بر جنگ بست   هر طرف رخ کرد و فتحش داد دست

زانکه نطقِ آدمی در جنگ ها   یک تفوق داد او را بر بلا

از زراعت نیز شد او بهره یاب   کاشت غلّه کرد جاری رودِ آب

اسپ و گاؤ و گوسفندان پرورید   داشت این سرمایه را هردم پدید

قریه ها آباد کرد و اندران   زیست محفوظ از شرورِ دشمنان

هست این تعلیم جملہ مرسلان — تا بہ دورِ احمد آخر زمان

واے تو صوم و صلوٰة آموختی — آہ بس قصرِ دینِ احمد سوختی

گفت آن پیغمبرِ شائستہ خو — کینہ وا ایمان تو در یک دل مجو

دینِ احمد نار را گلشن کند — کینہ باغِ عدن را گلخن کند

بدگمان از من مشو اے مولوی — من نیم منکر ز ابلیسِ غوی

نزدِ من ارواحِ بے ابدان لبا — منتشر ہستند در جوِّ سما

تو مگو ارواح رفتند از بدن — دیگر اند این فوجہاے ذوالمنن

شرح کردم از لقاے مادیات — زان نہ کردم بحث از روحانیات

ہست کم تعداد حق بینندگان — در میانِ ما بہ ہر دورِ زمان

مردمِ خودبین و نادانِ قدیم — غرہ تقلیدِ شیطانِ رجیم

مرتی را یک ہنر انگاشتہ — خویشتن را با خبر پنداشتہ

جانشینِ دیو گشتہ در جہان — جنگ ہا کردند با پیغمبران

در مزاجِ جملگی از ارث[1] دیو — هست این خشم و غرور و مکر و ریو[2]

گفت زین رو حضرتِ خیر الوری — احمد مرسل محمد مصطفیٰ

در عروقِ جسم تان اے مردمان — هست شیطان روز و شب دائم دوان

تو ببین اندر دل خود اے عزیز — ارث شیطان را همیداری تو نیز

بغض و خشم و حرص و آزار و حسد — چیست جز خوئے لعین بے خرد

صدق و حبِ انبیا دینِ حق است — کبر و کینه ز دیوِ پر دغاست

حسن از آدم بود در خونِ ما — قبح از دیوانِ بے شرم و حیا

خوئی نیکی ارث جدِّ آدم است — هرچه بد از دیو با خویت ضم است

راهِ آدم یقین اسلام است و دین — راهِ شیطان است کبر و بغض و کین

مدعائے شرعهائے انبیا — بود استیصال[3] این شیطانِ ما

---

[1] ارث معنی وراثت

[2] ریو مکر فریب

[3] استیصال معنے بیخ کنی

می‌گرفت آن قوم اندیشه‌ها — روشنی از برق چون دوران‌ها

سوی امریکا به زعم آن فریق — رفت انسی قبل از آن کین شد غریق

خشک بود این راه بحر دائم‌ها — از جنوب چین تا تسمانیا

نزد اکثر عالمان یک آبنائی — کرد آن اقلیم را قسمت دوتائی

تا درین رفت انسان قبل نوح — بود هر یک باب آن رو مفتوح

تا بهای صحروان آن زمین — بشنوی در قصه‌های اهل چین

هست هر یک تحفهٔ دور قدیم — انکشاف بس عجیب و بس عظیم

توپ و بارود و جهاز ست هوا — ساختند آن اهل حکمت قوم‌ها

در علم طب ازشان بسی کس — گشت می‌کردند در هر سو عسس

بعد آن هم سالیان چندین هزار — چون بسر شد گشت قوم بی‌شمار

تا زمان نوح هم یکبارها — ماند از برف و ز یخ انبارها

آن زمان گرمی بعالم گشت بیش — نسبتاً از جملگی ادوار پیش

هر زمانے انبیا با اصفیا — انس را بودند بر حق رہنما

بابا مردم است تا این دم دو نام — شیث و ہم ادریس علیہم السلام

بر طریق آدم این پیغمبران — داعیان بودند بین انسیان

لیک با دیو دلی مے داشتند — جنگ ورا فرض مے پنداشتند

قوم را بر حرب و ضرب انگیختند — در قتال دیو زاد آویختند

انس را بسیار بس دو آہن را گداخت — با سلاح نو بہ جنگ دیو تاخت

ہیچ رفتن است انسی را شعار — تا بہ یکرہ رسند از تختہ دار

قوم ہم گشتند بسیار سال — خشک بود و داد بر ز انتقال

نزد لیشئے یک بحر ہرمز — از مراکش تا بہ دنیائے جدید

بود اتلانتیس نام آن زمین — انسیان بودند در آنجا مکین

گوید یک قصہ از یونانیان — در بیان علم اطلنطیان

ل برزخ نام آبنائے کہ درمیان سائبریا و امریکہ واقع است

بعدِ طوفان نوبتِ آنها رسید | تا بنا کردند امصارِ[۱] جدید
در کنارِ رودها آن مردمان | ساختند از بهرِ خود کشت و مکان
ساحلِ اروند و نیل و سندھ و گنگ | نیز در چین بر لبِ ینسی کینگ
هم به ایران بر کنارِ رودها | بر لبِ هلمند و بر رودِ عُلا
بر لبِ جیحون و سیحون و فرات | بر کنارِ طارم و رودِ هرات
شهرها و قریه‌ها آباد شد | دورِ طوفان جمله را از یاد شد
نوح را بودند سه پورِ[۲] عظام | سام و حام و یافث عالی‌مقام
از لبِ بحرِ خزر تا بربری | آلِ ایشان یافت فر و برتری
منقسم از آلِ شان احفاد[۳] نیست | لَیسَ مِنْ اَهلِك گر در یاد نیست
با بدیت خوانند خویشاوند و آل | با کسانی که تو باشی هم‌خیال

---

۱ امصار جمع مصر یعنی شهر

۲ پور فرزند

۳ احفاد اولاد

ابرها برخاست هر سو سربسر — بر زمین بارید مدرارِ مطر[1]
ناگهان بگداخت ثلجِ کوهسار — گشت پر از آبِ دشت و رودبار
نوح آن دم بود در مُلکِ عراق — گفت اے اقوامِ نادان الفراق
داد زین طوفان مرا خالق خبر — ساختم این فُلک از حکمش مگر
غرق گردیدے بدانديشانِ من — تا نَه تو جاری شود دورِ زمن
بُود این طوفان به کُل روئی زمین — در عراق و مصر و هندستان و چین
نوح در طوفان به کشتی شد سوار — با همه اہل و عیالِ نامدار
چون فرو شد جوشِ آب و تندباد — کشتیش بر قُلّهٔ جودی ستاد
گرچه اکثر نوعِ ما را آب بُرد — تو نگو کُل نسلِ انسانی بمرد
بر سطوحِ مرتفع خانه بدوش — مردمان بُودند تند و سخت کوش
در دیارے مسکنِ آنها نبود — زانکه دَیّاری به ایشان بد نمود

---

[1] مطر: باران

فصلِ دوازدہم

در بحثِ آغازِ ادیان و بیانِ صراطِ مستقیمِ پیغمبران

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا[1]

قصۂ تخلیقِ عالم اختتام — یافت اندر غرّۂ[2] ماہِ صیام

گویمت اکنون ز ادیانِ جہان — رائج و شائع میانِ مردمان

---

[1] امروز کامل کردیم برائے شما دینِ شما را و تمام کردم بر شما نعمت خود را و اختیار کردم اسلام را دین برائے شما (تفسیر حسینی)

[2] غرّہ اول روز ماہ را گویند

این قدر را سم ندانستی چه شود　　　اے کہ مے خوانی بہر ساعت درود

گفتمت از نوح و از آدم تمام

مے کنم از بحث دین ختم کلام

کافران را گفت الیعقل خدا — کیست نادان تر ز مشرک برملا

ثابت[1] و سیار[2] و خورشید و قمر — جنّی و عفریت و افراد بشر

گاو و مار و قرده و سنگ و شجر — تا کنون مشرک پرستد سر بسر

عقلِ او در جهل و نادانی گم است — قرده است او گرچه بے موئی و دم است

ربّ عالم خالقِ ارض و سما — احسن التقویم گفت انسان را

رفت چون او در راهِ دیو کج نهاد — از خری در اسفل السافل فتاد

دینِ ثانی آنکه الهامی بود — خود خدا این دین را حامی بود

در جهان از وحی حق آمد پدید — او رسول است هر که وحی از حق شنید

مومنان را مقتدا در ابتدا — بود آدم اوّلینِ انبیاء

مسلک این دین خدا دانی بود — حاصلش توحیدِ ربانی بود

---

۱ ثابت — آن سیارگان که گردش ایشان مشاهده نمی‌شود

۲ سیار — ستارگان که گردش می‌کنند

بحثِ دین را برگزیدم زین سبب | ارتقا نخل است و دین آن را رطب[1]
بہرِ آسانی بہ سہ قسم جدا | مے کنم تقسیم من ادیان را
آن یکے دینِ توہّم یا خیال | ساختن از فکرِ خود راہِ ضلال
در شجر یا در حجر یا آفتاب | یا بہ کوکب یا قمر یا رود آب
از تصوّر بہرِ خود رب ساختن | قلبِ روشن را بہ شب ساختن
اصلِ این دین است از دیوِ کہن | گمرہی را دیو افگند است بُن
او ز عقل و نطقِ ما بے بہرہ بود | کوہ و دریا جاندارش مے نمود
از تملّق[2] خواست او را خوش کند | از بلائے قہر و خشمِ او رہد
یا ز حیوان کردہ اخذِ فائدہ | از تملّق بُرد پیشش مائدہ[3]
رفتہ رفتہ این خیالِ دیوزاد | در جہان بنیادِ نادانی نہاد

١؎ رطب خرما
٢؎ تملق معنے خوشامد
٣؎ مائدہ یعنی دسترخوان

نیمۂ از مردمانِ بو الفضول | خویش را دانستہ از اہلِ عقول
دین را بازیچۂ طفلان کنند | ہرچہ خواہد فکرِ شان ز انسان کنند
بہرِ جنگِ دینِ حق این بہیشان | در مقابل با دلایل صف کشان
باطل و حق را بہم آمیختند | بہرِ خود یک شربتے انگیختند
شربتِ ایشان چو سمِ[۱] قاتل است | زانکہ در وی زہرِ جہلِ جاہل است
گہ ز اربابِ[۲] خیالی این کسان | مے دہند از کثرتِ خالق نشان
گاہ این کس ذاتِ پاکِ ذوالمنن | جوید اندر جسمِ انسی یا وثن[۳]
خالق اندر تن بجوید بت پرست | حرمتِ حق راچہ داند خود پرست
مے کنند تاویلِ دینِ ملحدان | نیز تسخر یعنے بہ دینِ مومنان
آید این زانکس کہ سوزد از حسد | یا کہ دارد حبِّ غیر اللہ اشد

---

۱ سم معنے زہر
۲ ارباب جمع رب یعنی پرورش کنندہ
۳ وثن معنے بت

ربِّ ما داند که بے چون است او — از حدودِ وہم بیرون است او

ہست این آئین ز وہم و شک جدا — آب این جوئی ست از وحیِ خدا

حُسنِ اخلاق و محبت اتقا[1] — رافت[2] و انصاف و تعدیل و حیا

جملہ را این دین بما کردہ بیان — نورِ یزدان است این دین در جہان

ابتدائیش حُبّ مخلوقاتِ او — انتہائش حیرت اندر ذاتِ او

در جہان درسِ اخوت میدہد — ہم نشان راہِ جنّت میدہد

گو بدِ این دین اے گروہِ انبیا — من بہ دنیا نورِ یزدانم عیان

خالق و مخلوق را واصل کنم — روحِ مردِ راہ را کامل کنم

گر عمل بر من کنید اے مردمان — جنّتے گردد ہمیں روئے جہان

بعد مردن شمع در راہت شوم — نور اندر قلبِ آگاہت شوم

در قصورِ نورِ پاکِ ایزدی — روحِ تو یابد سرورِ سرمدی[3]

---

۱ اتقا یعنی پرہیزگاری ۲ رافت نرمی و مہربانی ۳ سرمدی یعنی دایم

لیک خالق پیکرِ رحم و وفاست | ہر زمان بالنسل با خویش عطاست
در جہان پیغمبران پیدا نمود | زنگِ کفر از قلب مردم مے زدود
قبلِ ابراہیم صالح بود و ہود | بر رسالت سوئے عاد و ہم ثمود
بعد آنہا شمسِ وحدت ناگہان | شد زبیتِ بت گری پرتو فشان
بانیٔ بیت الحرم یعنی خلیل | آن رسولِ حضرتِ ربّ الجلیل
زد تولائے لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ[1] | رفت بالا تا بہ معراجِ یقین
چون دلِ او مہبطِ[2] انوار شد | نارِ سوزان بہرِ تش گلزار شد
حق بہ او بخشید دو نورِ بصر | اوّل اسمٰعیل و اسحاق آن دگر
بہر ہر دو خواست رحمت از خدا | ہر دو را عزِّ نبوت شد عطا
گفت ابراہیم یارب ذوالمنن | تو بہ اسحاق و بہ اسماعیل من
آلِ صالح دہ فرزندان تر از شما | بر زمینت سر بلند و کامگار

---

[1] آفلین جمع آفل یعنی غروب کنندہ [2] مہبط جائے فرود آمدن

مثلِ این در دینِ حق کردن خلل — هست بت‌پیادِ سوم قسم ملل

اولین قسم و سوم گمراهی اند — بر رهِ وسطیٰ جنودِ[1] شاهی اند

بندگانِ خاص حق پروردگار — خالق الکل ذوالجلالِ کردگار

خامشی به از اباطیلِ[2] دگر — قصۂ دینِ جدا بشنو ز سر

بعدِ طوفان شهرها بر رودها — یافتند آبادی و عز و علا

شد مرورِ سالها چندین هزار — پس بنا شد لیدهٔ دشتِ شنار[3]

بُت پرستی بُود دینِ آن زمان — پست فطرت شد گروهِ انسیان

مُرد گر یک شخصِ نیک از قومِ نوح — از بت او خواستی آتش فتوح

خواست او تا خوش کند الله را — لیک کرد آن بے‌خرد گمراه را

وهم شیطان را به دین آمیخت او — کرد در دانست خود فعلِ نکو

قلب‌ها از کفر و وحشت تیره شد — بر زمین شیطانِ رهزن چیره شد

---

[1] جنود لشکر — [2] اباطیل جمع باطل

[3] نام صحرائے عراق بزبان عبرانی که شهر بابل دران بود

رفت سوئے مصر پیشِ شہریار | گفت از توحیدِ حق پروردگار
شاهِ مصر از خودسری انکار کرد | قبطیان[1] را نیز با خود یار کرد
آن رسول آزرده از فرعونیان | کرد ہجرت از زمینِ مصریان
در پیش آمد چو با قہر و عتاب | غرق شد فرعون در امواجِ آب
قومِ موسیٰ درسِ وحدت یافتند | لیک در دل تخمِ نخوت[2] کاشتند
چون یہودی عقلِ دین پرور نداشت | لفظ را بگزید و مقصد را گذاشت
آمد اندر دین تقلید و جمود[3] | جان رود از دین ز بیہودہ قیود
خوب گفتہ حضرتِ مولائے روم | آن امام العارفین بحر العلوم
خلق را تقلیدشان بر باد داد | ای دو صد لعنت برین تقلید باد
زان سبب ہر یک رسولِ ذوالجلال | کرد ذم آن گروہِ بدخصال

---

[1] قبطیان قوم فرعون
[2] نخوت تکبر
[3] جمود منجمد شدن

کن ز نسلِ ہر دو پیدا انبیاء — آلِ آدم را بہ دینیت رہنما
گفت خالق تو ممان در اضطراب — این دعا ہا را نمودم مستجاب
داد با اسحاق کنعان را پدر — سوئے بکہ[1] رفت آن دیگر پسر
ہست در توریت این شرحِ مبین — زیست اسماعیل در فاران[2] زمین
وارثِ اسحاقؑ چون یعقوبؑ شد — او ہم اندر چشمِ رب محبوب شد
داد مر یعقوب را خالق پسر — بود ایشان را عدد اثنا عشر
از ہمین اخوان بہ عالم شد روان — نسل جملہ قوم اسرائیلیان
گشت چون گمراہ اولادِ خلیل — حق بہ موسیٰ داد توریت جلیل
کرد در سینا[3] خدا با او سخن — شد کلیم اللہ خطابش آن زمن
او رسالت یافت در وادِ طُویٰ — از حضورِ کبریا ربّ العلیٰ

---

۱ بکہ یعنی مکہ معظمہ — ۲ فاران کوہ ہائے حجاز
۳ سینا کوہ طور

رهزن ادیان شده از بهر جان من | راهب و احبار و موبد[1] برهمن
هست کار این گروه پر فتن | لبس حق را بهم آمیختن
ثلث پر نور عیسی را زوال | آمد از افکار بی بنیاد پال[2]
ابن آدم گفت خود را آن عزیز | پال مشرک گفت ابن الله نیز
قوم نصرانی چو قوم پیش بود | اندر خواب خوش غفلت غنود
بر خلاف حکم رب ذو الجلال | گفت هر خوک را پاک و حلال
خفته را هم از میان انداختند | آن متاع شرع را در باختند
ذبح شرع موسوی منسوخ شد | بند ها از جمله پا مفسوخ شد
هست این رای همه اهل کمال | پیش عیسی نیست این تعلیم پال
گفت ابو فی کتاب مسیح | دشمنش بود این فریسی قبیح

---

[1] موبد حکیم آتش پرست
[2] پال کرد از یهودی نبود گویند یکی از علمای یهود بود که مسئله تثلیث را در میان عیسائیان او رواج داده

از بیان هاے ضلال این فریق — هست پر هر حصهٔ عهد عتیق[1]

چون زمان حضرت عیسی رسید — سرکشی هاے یهودان شد مزید

آخرین مرسل سوے قوم یهود — حضرت عیسی نبی الله بود

گفت عیسی اے سرفرازان قوم — تا کجا باشید پژمرده به نوم[2]

از من آموزید اخلاص عمل — ترک با این شیوهٔ مکر و دغل

من نیاوردم یکے شرع جدا — شرع توریت هست کافی بهر ما

یک گروهے مومن از قوم یهود — پرتو ایمان آن زمان آورده بود

نیز در دیگر ممالک انبیا — خلق را بودند بر حق رهنما

هادیان بودند اندر هند و چین — داعیان خلق بر دین مبین

هست در قرآن لکل قوم هاد — مژدهٔ لم نقصص مده هرگز زباد

---

[1] عهد عتیق نام توراة که انجیل را عهد جدید مے گویند۔

[2] نوم معنے خواب

زانکه عیسی عاملِ این شرع بُود
این موحد نیز تقلیدش نمود

یافت چون شوکت به دنیا آل پاپال
دین پاک افتاد در چاهِ زوال

سه خدا گفتن نه بُد دینِ مسیح
هست این تعلیم چون هزل و مزیح

بُد زنزدِ اهلِ بابل سه خدا
آسمان و ارض و هم جوِّ فضا

آمد از تقلیدِ بابل بے گمان
سه خدا گفتن میانِ مصریان

این عقیده گرچه پس نحس است و شوم
پس کسان را بُود در یونان و روم

این عقیده را افلاطینوس داشت
آن که تخم فلسفه در رُوم کاشت

درس تثلیث از همینان یافتند
بهر دینِ خود کفن را بافتند

رفت سه صد سال چون بعدِ مسیح
دینِ امت گشت این سرِّ قبیح

چون به دین توحید ربّانی نماند
رونق اندر دین نصرانی نماند

در جهان آمد شهنشاهِ جلیل
زبدهٔ اولادِ امجادِ خلیل

رحمةٌ للعالمین نورالهدیٰ
در کفش قرآن چون شمس الضحیٰ

عشقِ او با دخترِ شیخ الیہود | از دل او صبر و طاقت ربود
شیخ دختر را بہ عقدِ او نداد | دشمنِ دین گشت از بغض و عناد
در دلش الحاد از آغاز بُود | گرچہ خود را امتِ موسیٰ نمود
نے چو نصرانی گرفت اصطباغ۱؎ | نے خدادان بُود و نے عالی دماغ
سادہ دل قسّیس۲؎ را از مکر و زور | از رہِ عیسیٰ و موسیٰ کرد دُور
زین سبب ابیونیانِ پاک دین | پال را گفتند مردود و لعین
لفظ ابیونی بہ عبرانی زبان | ہست ہم معنائے لفظِ عاجزان
کیست ابیونی ہمان مومن یہود | آنکہ ایمان بر مسیح آوردہ بُود
بُود اقرارش بہ توحیدِ خدا | گفت عیسیٰ را یکے از انبیا
خمر و لحمِ خوک نزدِ او حرام | شرعِ موسیٰ را نمودی احترام

۱؎ اصطباغ آبے کہ بوقت نصرانی کردن شخصے بر سر او ریزند
۲؎ قسیس علمائے نصاریٰ۔

از فتوحاتش رسد بشیبا[1] | مژدهٔ از جانب ربّ العلا
از شکست فوج اولاد قیدار[2] | کرد ما را باخبر آن نامدار
گفت حبقوق پیمبر در کتاب | آید از فاران نور بے حجاب
کشف شد از خواب خوش بر دانیال[3] | بعد عیسیٰ در جهان آید ضلال
زان پس از خورشید چون نور خدا | تا قیامت تافت آن عین ضیا
چون سلیمان شاه شد اندر بلاد | خسروان کردند او را انقیاد
گفت او دارم یکے زیبا نگار | نام او باشد محمد آشکار
کرد داود نبی مدح وفور | بس ستود احمد را اندر زبور
نیز موسیٰ گفت اے اخوان من | داد ما را مژدهٔ رحمان من
چون بیاید دورهٔ آخر زمان | آید از خویشان اسمٰعیلیان

---

[1] یشعیا نام پیغمبر
[2] قیدار یکے از اولاد اسمٰعیل علیہ السلام که قوم قریش ازو است۔
[3] دانیال نام پیغمبر

انبیای دور سابق سربسر / گفته اند از بعثت[۱] خیر البشر

می دهد از آمدش عیسی خبر / مژدهٔ انجیل یوحنا[۲] نگر

گفت عیسی من از آن شه کمترم / اوست روح حق نه با او همسرم

چون بیاید او ز رب العالمین / چهره گردد بر زمین دین مبین

رفتنم بهتر بود بهر شما / زانکه می آید شه هر دو سرا

تا بمانم اندرین دار فنا / او نخواهد آمد از نزد خدا

در مثال باغبانان بد نژاد / گفت خود را مثل یک فرزند زاد

کرد از یحیی چو شخصی این سوال / تو مسیحی یا نبی با کمال

گفت یحیی من کجا آنان کجا / یک صدایم در بیابان شما

شد ازین ثابت که در قوم یهود / انتظار آمد دو شخص بود

---

۱ جنت پیدائش

۲ یوحنا نام یکی از حواریین عیسی علیه السلام۔

این عقیده داشتند حوّاریان   یک دگر انجیل آید در جہان

چون به زعمِ خویش عیسیٰ را بدار   کرد آویزان یہودِ بدشعار

بر سرش بارید لعنِ کردگار   رفت از قومش ہمہ عزّ و وقار

کرد چون ردّ آلِ اسرائیل را   حق گزید اولادِ اسماعیل را

شد رسولِ ربّ برائے عالمین   احمد و محمود خیر المرسلین

مستجاب[1] آمد دعاہائے خلیل   چون نبوّت یافت سلطانِ جلیل

این نبی را ربِّ خلاق الحمید   قُدس نوہم داد و انجیلِ جدید

بعثتِ احمد رسولِ پاکِ ما   بود بر انسان احسانِ خدا

ز انبیا ہر کس که اوّل رخ نمود   بہر قومے مختصر مبعوث بود

برملا گفتا مسیحِ محترم   گله بانِ قومِ اسرائیل اَم

شاہ ما آمد برائے کُل جہان   رحمةٌ للعالمین گفتش ازان

---

[1] مستجاب مقبول

همچو من صاحب شریعت رهنما   هرچه او گوید بود گفتِ خدا

در کفش باشد شریعت آتشین   رخشد از فاران آن نورِ مبین

بود ابراهیم معمارِ کهن   دینِ حق را در جهان افگند بُن

هست اسماعیل پیغمبر ضرور   آن حجر کانداخت معمارش بدُور

شد ز آلِ او مشیدِ[1] قصرِ دین   در اناجیل[2] این حقیقت را ببین

در دساتیر[3] و به گیتا[4] در نگر   مژده هائے بعثتِ خیر البشر

گفت از وخشور[5] تازی زردهشت   ذکرِ او را کرشن[6] در گیتا نوشت

ذکرِ احمد را بحکمِ کبریا   کرد گوتم بدھ بنامِ متریا

ابنِ مریم گفت در وقتِ اخیر   کرده سوئے قدس[7] رخسارِ منیر

ختم شد دورِ تو اے یوروشلم[8]   مطلبش بود آمدِ دیگر حرم

---

[1] مشید محکم مضبوط [2] اناجیل جمع انجیل [3] دساتیر نام کتاب آتش پرستان
[4] گیتا نام یک کتاب هنود [5] وخشور پیغمبر بزبان پهلوی [6] کرشن نام مقتدائے هنود
[7] قدس مسجدِ اقصی در بیت المقدس [8] یوروشلم بزبان انگریزی نام بیت المقدس است

منسلک کرد است دینش کیسری — چینی و منگول را با بربری

وحدتِ حق را بما آموخت است — قلب ها از نورِ حق افروخت است

جز مسلمان کس نداند بر ملا — معنیِ توحید و سِرِّ کبریا

هر یکے در جسم جوید شاه را — فوقِ تشبیه است ذاتِ الله را

گر نبودے دینِ احمد در جهان — جهل و ظلمت کے برفتے از میان

هست در اغیار از تقلیدِ ما — پرتوِ تسلیم و توحیدِ خدا

بُود از قرآن لوتھر[۱] باخبر — کرد ترکِ بت پرستی سربسر

کالون[۲] اسلام را سنجیده بود — زین سبب از دینِ خود رنجیده بود

خود موحد فرقۂ نصرانیان — شد ثبوتِ مدعایم این زمان

درسِ وحدت داد نانک از کلام — خود بخوان احوالِ آن عالی مقام

نیز در ستیارتھ پرکاش هنود — آنچه توحید است از ما مسرقه بود

---

۱ لوتھر نام یکے مقتدائے مذهبِ عیسوی در جرمنی ۲ کالون نام یکے مجدد مذهبِ عیسوی

با تو گفتم رازہائے کردگار — در کتابِ خویش از آغازِ کار

بود در دورِ ازل رازِ کبیر — قبلِ مادہ خلقتِ برق و اثیر

گشت رتق[1] و فتق[2] اجرامِ سما[3] — رازِ ثانی از کرمہائے خدا

رازِ ثالث آمدِ جان در جہان — رازِ رابع جانِ نوعِ انسیان

ہست پنجم جلوۂ نورِ ہدیٰ — در جہان تعلیمِ احمد مصطفےٰ

شد اساسِ دین آن والا گہر — وحدتِ حق وحدتِ نوعِ بشر

سدِّ رنگ و ملک ہم افگندہ است — گفت از یک بحرِ انسان قطرہ است

اصلِ جملہ شعلۂ نورِ خدا است — ولولہ زان شعلہ اندر قلب ہاست

اے گروہِ انسیان آن سو روید — سوئے عینِ زندگی یکجا دوید

کرد از حریت آن شہ گفتگو — از مساوات و اخوت گفت او

---

[1] رتق بستن

[2] فتق کشادن

[3] اجرامِ سما ستارگان

آنچہ رخشد از قلوبِ انبیا　　آید از بیرونِ اقطارِ سما[۱]

چشمِ ہر کس آن طرف بکشادہ نیست　　ساغرِ ہر کس پُر از آن بادہ نیست

صاف باشد گر دلت اے باکمال　　اندران تابد جمالِ ذوالجلال

عکس شکلِ اصل دارد مختصر　　آفتابے را بہ تالابے نگر

آن چنان دل ہرچہ خواہد آن کند　　زانکہ او نے بلکہ خود یزدان کند

گفت زین رو پیرِ کاملِ معنوی　　در کتابِ مستطابِ مثنوی

اولیا را ہست قدرت از الٰہ　　تیرِ جستہ باز گرداند ز راہ

لیک باشد خوئے او چون خوئے حق　　گیرد او از رحمتِ رحمان سبق

در مثالت گویم از میرِ عرب　　بہرِ اعدا خواست لطف و مہرِ رب

بشنو اعجازِ نبی را مختصر　　در کفِ بوجہل تہلیلِ[۲] حجر

---

۱ اقطار جمع قطر خطے کہ درمیان دائرہ کشند

۲ تہلیل کلمہ طیبہ

چشمهٔ توحید قرآنِ خداست — مصطفےٰ جمله جهان را رهنماست

آخرینِ انبیا خیر البشر — اظهر الآیات او شقّ القمر

گر شنیدی معجزِ پیغمبران — تو مشو چون دهریان منکر از ان

این کتابم گفته ز آغاز کار — عالمِ حق است ناپیدا کنار

از شموس[1] کهکشانت[2] گفته ام — از نجوم و اخترانت گفته ام

هست بیرون از علوم و عقلِ ما — این فضائے بیکران را انتها

پس بدان یک عالمے دیگر بُوَد — کان درونِ قلبِ تو مضمر بُوَد

رو بگردان از کلام اوراق را — تا بدانی انفس و آفاق را

قلبِ انسان بحر باشد بیکران — چون فضا بے حد تو پہنایش بدان

فلسفی گر منکرِ وحیِ خداست — بے خبر از حسِ پاکِ انبیاست

۱؎ شموس، جمع شمس

۲؎ کهکشان نام سفید طولانے که در شب مشابه راه در آسمان نماید و در حقیقت این مجموعهٔ ستارگانست

بر عروج آیند اقوام فرنگ — بر همه غالب چه در صلح و چه جنگ

زان که آنها ز اتفاق همگنان — خودسری را منع دارند از شهان

کے بگنجد در سطور این کتاب — شرح حال سرور عالی جناب

غیر او از انبیا دیگر که بود — آنکه در تاریخ کس ذکرش نمود

لیک تاریخ ملل[1] ار بنگری — هست هر یک پر ز حالات نبی

گرچه شان او ز شاهان بیش بود — سیرت او سیرت درویش بود

روز فتح مکه از رحم عمیم[2] — دشمنان را کرد در دین مستقیم

دادن جا بهر وفد عیسوی — خود به صحن مسجد پاک نبی

دادن اذن عبادت بهرشان — اندرون مسجد خود آن زمان

مے نماید بیش عالم آشکار — وسعت قلبش ز لطف کردگار

عار او از خدمت و محنت نبود — بر کس از وی کلفت و زحمت نبود

۱؎ ملل جمع ملت — ۲؎ عمیم جمع عام

هم ز تکثیرِ طعام و از لبن[1] / در حدیبیہ[2] ازان آبِ دہن

جذعِ خانہ بہ ہجرانِ رسول / گشتن آن چوب از فرقت ملول

این ہمہ بر صدقِ دعوایش گواہ / لطف ہا بر وے ز درگاہِ اله

داد او از دورِ مستقبل خبر / در صحاح[3] و در سنن کن یک نظر

با سراقہ[4] گفت آن عالی تبار / با تو دادم من سوارِ شہریار

این بہ دورانِ عمر آمد پدید / مر سراقہ را ہمان زیور رسید

داد روزِ خندق آن عالی مقام / مژدۂ فتحِ عراق و مصر و شام

از خروجِ قومِ اتراک[5] و تتار / کرد ما را با خبر آن نامدار

مژدہ ہا داد او ز لطفِ کبریا / از غزائے ہند و قسطنطانیا

گفت بارے آن امیرِ مرسلان / چون بیاید دورۂ آخر زمان

---

١ لبن شیر

٢ حدیبیہ نام جائے کہ نزدیک مکہ معظمہ واقع است

٣ صحاح کتبِ احادیثِ صحیحہ

٤ سراقہ نام صحابی

٥ اتراک جمع ترک

پس شریکے را نماند احتیاج — امرِ کُن دارو ئے دردِ لا علاج

در جہان ماند مُنوّر تا ابد — نامِ احمد ختمِ توحیدِ احد

گرچہ او با خاکیاں در خاک بُود — رتبتِ او برتر از افلاک بُود

من مثالِ احمد و اہلِ جہان — با تو گویم این حقائق را بدان

ما ہمہ اصحابِ کہفیم اے رفیق — تنگ روزن دارد این غارِ عمیق

سایہ ہائے عالمِ بالا بہ غار — می رسند از سمتِ روزن بر جدار[۱]

عقل ما شد محوِ سیرِ آن ظلال — بے خبر از اصل و در بندِ خیال

نیست بہرِ علمِ ما دیگر اساس — غیر از تخمین و از ظن و قیاس

قیدیانِ غار از حالِ برون — کے شود آگہ بغیرِ رہنمون

خالقِ ما ذاتِ احمد را گزید — او تماشائے ہمہ عالم بدید

---

۱ جدار معنی دیوار

چون پلیدی کرد ضیف[1] نادرست | بستر مهمان ز دست خود بشست

خنده روئی و مهربان و خوش مزاج | بود سلطان بے قلاع[2] و تخت و تاج

خطبهٔ آن شاه در حج آخیر | در همه عالم ندارد یک نظیر

از حقوق زوجه و جار و غلام | کرد بس تاکید آن عالی مقام

ذات خود را هیچ اهمیت نداد | گفت خود را عبد آن رب العباد

وقت رحلت گفت یارب از کرم | تو نگردان قبر ما را چون صنم[3]

سرّ وحدت را ندانست این جهان | با همه جهد بلیغ مرسلان

تا دروس[4] وحدت رب العلیٰ | داد خیر الناس احمد مصطفیٰ

غور باید کرد اندر امر کن | شرک را برکند آن از بیخ و بن

ماده خود باشد چو محکوم خدا | امر کن کافیست بهر ارتقا

۱؎ ضیف مهمان
۲؎ قلاع جمع قلعه
۳؎ صنم بت
۴؎ دروس جمع درس

تو درونِ غارِ تیره مبتلا
مقصدت بیرونِ اقطارِ سما

هست قرآن پیمانۂ زمان ظرف
اگر بگیری این سرش را لاتخف

این کلامِ حضرتِ ربّ العلیٰ
هست با ما یادگارِ مصطفیٰ

مصطفیٰ نور الہدیٰ شمس الضحیٰ
مصطفیٰ خیر الوریٰ بدر الدجیٰ

هر چه گفتند از تعصّب غربیان[۱]
من ندانستم ضرورت ردِّ آن

گر نداند غیر قدرِ شاه را
چشمِ نابینا نبیند ماه را

عف عفِ مشتی ز دیوانه سگان
کے کند نقصانِ ماہِ ضوفشان

ساخت در یثرب شہنشاہِ جہان
جنتے رشکِ گلستانِ جنان

تو بخوان احوالِ اصحابِ رسول
جنتی بود آن عزیزان را اصول

از مواخات و بہم ایثارِ شان
از محبت گرمیٔ بازارِ شان

بود این جنت پر از نخل و ثمر
تا بہ روزِ قتلِ بے ہمتا عمرؓ

۱؎ غربیان یعنی اہلِ مغرب

کرد سوئے عالمِ بالا خرام — یافت در قوسین او ادنیٰ[۱] مقام

از تقاضائے کرمِ ربّ العبید — با محمد داد قرآنِ مجید

چیست قرآن جذوهٔ[۲] نورِ ازل — در جهان اند بارگاهِ لم یزل

تو چه دانی شرحِ این کتاب — کے نویسد شرحِ حکمت را ذباب

ساکنانِ این تمام تاریکیم ما — ناظر از سوراخ باریکیم ما

شرحِ اسرارِ معنوی چون کنیم — گرچه دلها را ز غم پر خون کنیم

منتقی گردد چو زین حالت بشر — سرّ قرآن را شناسد بیشتر

بهرِ ما در این دو سه روزه حیات — چیست بهتر از عمل بر امّهات

در دو عالم توشهٔ راهِ نجات — این نماز و حج و روزه و زکوٰة

گفتگوئے ما بود وهم و خیال — در دماغ افتاده از سیرِ ظلال

۱؎ قابَ قوسین او ادنیٰ ج — مسافتِ دو کمان یا نزدیک تر از آن (تفسیرِ حسینی)

۲؎ جذوه یعنی پاره

چند کس بودند زینها لا کلام ‏ ‏ ‏ ‏ چون عمرِ عبدالعزیزِ نیک نام
جمله مے رفتند رخ سوئے هبوط ‏ ‏ ‏ ‏ تا بیامد دورِ تخریب و سقوط
گر تو عیبِ خود ندانی اے عزیز ‏ ‏ ‏ ‏ مے شوی چون قردگان بے تمیز
شاوِرْهُم فِی الاَمر چون دادی بیاد ‏ ‏ ‏ ‏ قوم تو در قعرِ گمنامی فتاد
بادشاهان مست از جامِ غرور ‏ ‏ ‏ ‏ داشتند از اَمرُهُم شورای نفور
کرد شرحِ فتنهٔ شهر ما ‏ ‏ ‏ ‏ جسمِ پرخونِ شهیدِ کربلا
ملکِ حق را چون جهنّم ساختند ‏ ‏ ‏ ‏ لاجرم حقِ حکومت باختند
زانکه تخلیف است صالح را مقام ‏ ‏ ‏ ‏ طالحِ دوزخ وطن باشد غلام
ساختند اصنام از رسم و رواج ‏ ‏ ‏ ‏ حق گرفت از قومِ مسلم تخت و تاج
اے مسلمان رخ ز خالق بر متاب ‏ ‏ ‏ ‏ فایده کے بخشدت بعضِ الکتاب
تا طواغیتِ کهن را نشکنی ‏ ‏ ‏ ‏ کے قدم بر جادهٔ حق بر زنی
دینِ احمد را تو شمعِ راه دان ‏ ‏ ‏ ‏ بشکنی طاغوت را گر مے توان

بعد از آن آغاز شد دورِ خزان — قتلِ عثمان سوخت اشجارِ جنان

بس علیؓ کوشید تا بارِ دگر — جنتِ احمد بگردد بارور

لیک رقصِ قردگانِ ملکِ شام — بر سرِ منبرِ خیر الانامؐ

کرد سوئے خویش جذبِ عامیان — جد و جهدِ مرتضےٰ شد رایگان

دورِ خوبِ زمرۂ اصحاب رفت — رونقِ بازارِ آن احباب رفت

آخرینِ جلوه هائے آن زمن — رخشد از انوارِ ایثارِ حسنؓ

بعد ازان افتاد چون غوغائے عام — شد نهان شمسِ اخوت در غمام

یک شبے پیغمبرِ آخر زمان — دید در رویا به منبر قردگان

کیستند این قردگانِ آخرین — بعد از پیغمبرِ پاکیزه دین

من ز رقاصانِ بُوزینه صفت — بر سریرِ پاکِ احمد گومیت

اکثرِ شاهان که بر روئے جهان — سروری کردند با اعزاز و شان

بر منابر رقصِ قرده کرده اند — بیخِ جنت را ز بُن بر کنده اند

شهریاری ده تو رب العالمین ‌ ‌ ‌ غربیان را بر گروه مسلمین

شاید این باشد رضائے ذوالمنن ‌ ‌ ‌ تقویت شان به دین خویشتن

علم هادی است در مغرب کمال ‌ ‌ ‌ هست در اسلام نور ذوالجلال

گر غربیان این دو یکجائی شود ‌ ‌ ‌ مجمع البحرین نورانی شود

بهتر دین مصطفیٰ ظاهر شود ‌ ‌ ‌ قلب هر مردم از حسد طاهر شود

از محبت جمله عالم پر شود ‌ ‌ ‌ هر یکے قطره به دریا ور شود

ختم گردد دور پیکار و حروب ‌ ‌ ‌ دور گردد خوئے شیطان از قلوب

باب راز ماده را باشد فتوح ‌ ‌ ‌ سیرگاه عقل گردد دشت روح

گردد این دنیائے با جنت نظیر ‌ ‌ ‌ نے دد و بغض و حسد نے دار و گیر

منزلے بس خوشنما در راه ماست ‌ ‌ ‌ پیش چشم از جهل و نخوت پرده هاست

حق بود دین محمد مصطفیٰ ‌ ‌ ‌ در جهان حق را تو بخشیدی ابقا

خالقا از حرمت خیر البشر ‌ ‌ ‌ از گناه من نمائی درگذر

دهر شد ظلمت کده خائف مشو
گرد این اصنام تو طائف مشو

گرچه قیدِ بابلی چون دانیال
تو مشو غافل ز ربِ ذوالجلال

آن خداوندے که با این دو داد
این چنین منیتے این عدل و داد

از لقائے مسلمین خواهد مدام
تو شوی منظورش از جهدِ دوام

در رهِ آن ذوالجلالِ بے نیاز
سعی باید مرد سوز و دل گداز

کن ز توحیدش منور قلب را
تا بیابی نصرت از امرِ خدا

شاد باش اے دل که از الطافِ رب
بوئے رحمان آید از خاکِ عرب

تا تواریخِ امم را ابتداست
قومِ سامی حاملِ شرعِ خداست

این زمان هم چشم دارم از عرب
رهنمائے خلق را بر راهِ رب

خاکِ آن کو روب با عجز و نیاز
روضهٔ رضوان بود کوئے حجاز

نیز امیدے که از مغرب زمین
دور گردد کینه با دینِ مبین

پاک دل اقوامِ مغرب بالضرور
از شعاعِ دینِ حق گیرند نور

مناجات بدرگاہِ قاضی الحاجات

کہ در ایّام اشتداد مرض فالج نظم شُد

الٰہا خالقا پروردگارا ‌ ‌ ‌ بپا دارندۂ لیل و نہارا

تو خلّاقی الٰہ العالمینی ‌ ‌ ‌ تو شاہِ یومِ دین حق المبینی

تو رحمانی رحیمی ذوالجلالی ‌ ‌ ‌ تو پاک از کفو و از نِدّ و مثالی

خداوندا تو ستار العیوبی ‌ ‌ ‌ خداوندا تو غفّار الذنوبی

تو قہار و تو جبّاری خدایا ‌ ‌ ‌ تو ستار و تو غفّاری خدایا

آمدم از بارِ عصیان پشت خم | بر درت یارب به امیدِ کرم

گرچه از اعمالِ خود ہستم خجل | دارم از توحید تو نورے بدل

یا خدا قائم مرا بر دین بکن | ای فرشتہ بر دعا آمین بکن

تحفة الابرار بُود اول کتاب | یادگارِ جوشِ افکارِ شباب

اندران گفتم ز توحیدِ اله | از شرورِ مردمِ گم کردہ راہ

مشرق الانوار در احکامِ دین | شد رقم از لطفِ ربّ العالمین

این صحیفہ ہم ز فضلش شد تمام
ہرچہ در دل بُود گفتم والسّلام

اَفْضَلُ الذِّكْرِ

اَشْهَدُ اَنْ لَّآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ

زخاصانِ تو آدم شیث و نوح اند   چو ابراہیم و آلِ پُر فتوح اند

ذبیح اللہ اسمٰعیل خوانند   چو اسحاق ابِ اسرائیل خوانند

چو موسیٰ آنکہ با حق گشت گویا   ز اعجازش بشد شق آب دریا

چو داؤد و سلیمانِ مکرّم   کہ بودند ہر دو شاہانِ معظّم

چو عیسیٰ پیمبر پاک بنیاد   کہ او از بطنِ مریم بے پدر زاد

چو رحمِ تو بعالم شد فراوان   محمد مُصطفےٰ آورد قرآن

محمد رحمۃٌ للعالمین است   محمد ہادیٔ روئے زمین است

محمد سرورِ لولاک باشد   محمد برتر از افلاک باشد

محمد صدرِ بزمِ کائنات است   محمد چشمۂ آبِ حیات است

چو شمسِ دینِ احمد بر زمین تافت   ازین تکمیلِ علم من لدّن یافت

حجابے حق باو کے داشت مابین   برفت او بیشتر از قاب قوسین

وجودش فخرِ موجودات باشد   ز حق دایم برو صلوٰۃ باشد

خدایا مالکِ ہردو جہانی — خدایا خالقِ کون و مکانی
تو کردی اے خدا رتقِ ہیولیٰ — تو فتقش کردی و آن شد مجزّیٰ
نظامِ نجم و کوکب آفریدی — تو روزِ روشن و شب آفریدی
پر از انجم نمودستی فضا را — چو گوئے ساختی این ارض ما را
شناور این نجومِ بے شمارند — بہ حکمت در فضا رہ می سپارند
زمین از حکمِ خالق بے قرار است — مسافر گردِ محور ہم مدار است
ہمہ اجرام از حکمِ خداوند — بہ افلاکِ مدارِ خویش تازند
تو دادی رتبۂ طینِ مضمحل را — نبات و حے نمودی آب و گل را
ثمر دادی تو انواعِ شجر را — ز طین کردی تو آغازِ بشر را
ز حکمت اے خدائے پاک داور — بگردند ارتقا احیا سراسر
ترا از لطف چون بروی نظر شد — ترقی کرد جرثوم و بشر شد
تو دادی عقلِ انسِ پرخطا را — دلیلِ راہ نمودی انبیا را

خداوندا عطا کن تندرستی   نجاتم ده ز رنج و ضعف و سُستی

تنم رنجور و مفلوج و ضعیف است   ز پا افتاده چُون مور نحیف است

برفت آن طاقت و تاب و توانم   شده بی‌حس لحوم و استخوانم

خداوندا چه علّت رو بمن شد   که حالم عبرت اہل وطن شد

الٰهی بی‌مثال و لا یزالی   قدیمی کاملی پاک از زوالی

ز حکمت نار و جنّت گشت پیدا   ز لطفت شد بعالم دین ہویدا

مراده باز آن تاب و توانم   میاور نقص در نطق لسانم

خداوندا ز الطاف نہانی   مکن شل دست و پایم در جوانی

اگرچه پُر گناه و روسیاهم   بدربارت خدایا داد خواہم

نه راه دادم بدل ہرگز شکی را   نه جستم غیر وحدت مسلکی را

گذشته بارگاهِ چون تو شاہی   نه رفتم در پیِ طاغوت گاہی

ندانستم شریکت ہیچ کس را   ترا عبدم نہان و آشکارا

خداوندش ثنا ها کرد و تبجیل / کتابش ناسخِ توریت و انجیل

خداوندا بذاتِ کبریایت / خداوندا بحقِ انبیایت

خداوندا بحقِ مصطفیٰ یت / بحقِ آن رسولِ باصفایت

بحقِ وحدتِ ذاتِ قدیمت / بحقِ رتبتِ عرشِ عظیمت

بحقِ این کلامِ پر جلالت / بحقِ این کمالِ بے زوالت

بحقِ جملہ آیاتِ کلامت / بحقِ جملہ احکامِ عظامت

بحقِ کعبۂ بیت الحرامت / بحقِ رتبتِ ماہِ صیامت

بحقِ صدقِ صدّیقِ معمّر / بحقِ رتبتِ فاروقِ اکبر

بحقِ ناشرِ قرآن عثمان رضہ / بحقِ مرتضیٰ محبوبِ سبحان

بحقِ اہلِ بیتِ پاکِ اطہر / بحقِ جملہ اصحابِ پیمبر

بحقِ جملہ خاصانِ یگانہ / ز وقتِ مصطفیٰ تا این زمانہ

بمن دہ صحتِ گم کردۂ من / بدہ جانم بجسمِ مردۂ من

اغلاط نامۂ کتاب صحیفۃ التکوین

صفحہ	غلطی
۲۰	دسویں شعر کے بعد ایک شعر رہ گیا ہے :- وَھُوَ ھٰذا :- گرچہ با مردم حکیم نیکخوئی + گفت تشکل ارض باشد مثل گوئی
۱۶۲	تیسرے شعر کے بعد ایک شعر رہ گیا ہے - وَھُوَ ھٰذا :- مرتقی گردید اندر چار رہا + کرد این صالح ترش از اژدہا
۲۶۲	ساتویں شعر کے بعد ایک شعر رہ گیا ہے :- وَھُوَ ھٰذا :- داد گلزار نبیؐ را آب و تاب + جدّ و جہد دودہ عبدالوہاب

صفحہ	صحیح	غلط
۲۳	شہر یاران ابسر ذوقِ حروب	شہر یاران از سر ذوقِ حروب
۷۱	کُرۂ خاکی کہ شد ما را مقام	این زمین کاندر در و داری مقام
۱۱۴	چشم پوشی باید اے اُستادِ فن	چشم پوشی بکن اُستادِ فن
۱۹۰	بُود مُلکے دلکش و بسیار خوب	بُود مُلک آن سمت بسیار خوب

نکردم شرک از جہل و ضلالت　　　نہ اندر وحدت و نے در رسالت

سزائے لغی عصیان را چو دادی

بکن رحمے کہ تو رب العبادی

صفحہ	سطر	صحیح	غلط
۲۱	۶	صیف	سیف
۲۱	۷	درین رہ	درین راہ
۲۶	۸	افزود	افرود
۳۴	۷	راشمار	ازشمار
۳۵	۳	زین سیارک ہا	ازسیارک ہا
۴۰	۱۰	کہکشان تا شمس	کہکشان شمس
۵۷	۷	بُعد ازمرکز	بعد ازمرکز
۶۲	۱۱	پنجہ کرب	پنجاہ کرب
۶۷	۱	زمانی ومکانی	زمانے ومکانے
۶۸	۹	چار	پھار
۶۹	۹	عطارد را	عطارد از
۷۲	۱	کردستی	کرد است
۷۳	۸	یاز آماس	باز آماس
۷۸	۲	صیف	سیف
۱۰۰	۲	ہیچون	ہیچو
۱۰۰	۵	مختفی	مختضی

صفحہ	سطر	صحیح	غلط
۱۱۴	۱۰	بحرِ اعظم	بحرِ عالم
۱۱۶	۱	جامِ جان پرور	جانِ جان پرور
۱۲۷	۶	نباتی	نباتے
۱۴۶	۸	آغاز	آغازِ
۱۴۹	۵	نباتی	نباتے
۱۵۶	۱	اقتصارد	اقتصارِ
۱۵۷	۶	درزمانِ	درزمین
۱۶۲	۴	صافتر	مرتقی
۱۶۸	۹	بریکے	ہریکے
۱۹۹	۱	خداوند	خداوندے
۲۱۷	۶	داد اُو	گردہد
۲۳۶	۱	خالقے داند	رب ما داند
۲۴۳	۵	غفلت غنود	غفلت نمود
۲۴۸	۷	کِشن	کرشن
۲۵۷	۲	ضتم	ختم
..	..	..	..

اِتحاد پریس بُل روڈ لاہور میں باہتمام شیخ امین الدین پرنٹر چھپکر
محمدؐ نصیر ہمایوں بی۔ اے نے قومی کتب خانہ ریلوے
روڈ لاہور سے
شائع کیا۔

بار اول

Title and Pictures printed at the Photo Art Press,
[illegible]